

Levibus cantare Camenis

Epiek en panegyriek in het *Carmen de Hastingae Proelio*

Begeleider: Prof. Dr. M.G.M. van der Poel
Door Thomas Bonekamp

Inhoud

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: achtergrond	4
Historische context.....	4
Het <i>Carmen de Hastingae Proelio</i> en zijn schrijver	7
Structuur en inhoud van het <i>Carmen</i>	9
Andere werken over de Slag bij Hastings.....	11
Hoofdstuk 2: Probleemstelling en definities.....	12
Probleemstelling.....	12
Epiek	14
Panegyriek	15
Hoofdstuk 3: Formele Kenmerken	18
Epische vorm	18
Panegyrische vorm	21
Conclusie vorm van het gedicht	23
Hoofdstuk 4: Inhoudelijke/stilistische kenmerken	23
Epos	23
Panegyriek.....	25
Conclusie inhoud van het <i>Carmen</i>	27
Hoofdstuk 5: Opvattingen over het <i>Carmen</i>	28
De schrijver over zijn tekst	28
Moderne geleerden over de tekst	29
Conclusie	32
Bibliografie	34
Bijlage 1: Stamboom van Willem van Normandië	35

Inleiding

In 1826 werden in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel twee manuscripten gevonden met daarin een gedicht over de Slag bij Hastings. In geen van beide manuscripten stond er echter een titel of auteur bij de tekst vermeld. Het gedicht vertelt het verhaal van Willem de Veroveraar, de hertog van Normandië, en hoe hij de Engelse kroon in handen kreeg. Het gedicht begint met de oversteek naar Engeland en eindigt met de kroning van Willem op 25 december 1066.

Pertz, de ontdekker van de manuscripten, schreef het werk bijna onmiddellijk toe aan Guy, bisschop van Amiens in de elfde eeuw. Bij andere middeleeuwse schrijvers zijn er namelijk verwijzingen naar een episch gedicht, geschreven door deze bisschop, dat de Slag bij Hastings beschrijft. Hoewel Pertz' collega Petrie zijn twijfels had bij de toeschrijving, werd en wordt Guy van Amiens door de meeste geleerden als de schrijver gezien. Vanaf 1944 is deze aanname echter in twijfel getrokken door, onder andere, White en Davis. Toch heeft hun stelling, dat het *Carmen* een twaalfde-eeuwse tekst is en dus niet van de elfde-eeuwse Guy kan zijn, geen algemene steun gevonden in de discussie en gaat men er tegenwoordig nog altijd van uit dat Guy van Amiens de schrijver is.¹

Aangezien het gedicht geen naam had in de twee manuscripten, zijn er verschillende benamingen voor het werk ontstaan. Zo noemde Petrie het gedicht *De Bello Hastingensi Auctore W.* en heeft Kathleen Tyson in haar recente vertaling het werk *Carmen de Triumpho Normannico* genoemd. De meest gebruikte titel is het *Carmen de Hastingae Proelio*, welke benaming ook in deze scriptie gebruikt zal worden. De titel lijkt te impliceren dat het gedicht alleen over de slag bij Hastings gaat, maar het werk vertelt een groter verhaal. Om deze reden verkiezen sommige schrijvers, zoals Tyson, de voorkeur aan andere namen.

Het gedicht begint met een voorwoord in dactylische hexameters (1-25), waarna de rest van de tekst in elegische disticha is geschreven. Op verschillende plaatsen in het gedicht volgt er een hexameter op een hexameter. Hierdoor weten we dat er op z'n minst een pentameter verloren moet zijn. Bovendien eindigt het *Carmen* op een hexameter. Het slot van het gedicht is dus niet overgeleverd. De geschatte grootte van het verloren einde loopt van een pentameter tot grotere aantallen verzen.

In deze scriptie zal gekeken worden in welk genre dit gedicht valt. Het *Carmen de Hastingae Proelio* lijkt namelijk zowel epische als panegyrische kenmerken te hebben en wetenschappers classificeren het soms als epos en soms als lofdicht.² We zullen de epische en panegyrische elementen in dit gedicht kritisch bekijken en hun betekenis voor de tekst onderzoeken. Daarnaast zullen we de opvattingen over dit werk met elkaar en met de tekst vergelijken. Door deze zaken te doen hopen we het *Carmen* een juiste plaats in de literatuurgeschiedenis te geven. De probleemstelling zal verder uitgewerkt worden in hoofdstuk 2.

¹ Barlow 1999, x-xii.

² Morton & Muntz 1972, lxvii-lxix, zien het *Carmen* voornamelijk als een lofdicht. Barlow 1999, xxiv, noemt het echter een epos. Davis 1978 lijkt zich hierbij aan te sluiten, maar houdt dat expliciet.

Hoofdstuk 1: achtergrond

Historische context

Het Engeland van 1066 was heel anders dan het land in het Verenigd Koninkrijk wat het nu is. Men kon nog nauwelijks spreken van een Engeland, aangezien er nog veel verschillende culturele tradities leefden. Bovendien was het noorden en oosten van wat nu Engeland is, vanaf de negende eeuw bevolkt geraakt door Denen.³

Voorgeschiedenis

Het koninkrijk Engeland, dat ook het Deense gebied bevatte, had in de vijftig jaar voorafgaande aan de Slag bij Hastings verschillende dynastieën met verschillende etnische achtergronden gehad. Zo heersten Angelsaksische koningen aan het begin van de elfde eeuw over Engeland, maar werden zij als snel verdrongen door Scandinavische koningen van voornamelijk Deense afkomst. Nadat hun familie uitstierf kwamen er weer kort Angelsaksen aan de macht, waarna Willem de Veroveraar definitief een einde maakte aan koningen van Engeland met een Engelse afkomst.

Nadat Ethelred II, een van de laatste koningen van het Angelsaksische huis van Wessex, aan de macht was gekomen, waren de Deense koning Sveyn en diens zoon Knoet Engeland binnengevallen en de Engelse koninklijke familie verjaagd. Knoet was vervolgens getrouwd met Emma van Normandië, de weduwe van koning Ethelred. De kinderen uit Emma's eerste huwelijk, waaronder Edward de Belijder, groeiden op aan het Normandische hof. Daar hadden zij waarschijnlijk een onbelangrijke plaats. In Engeland heerste koning Knoet tot zijn dood in 1035. Knoet werd door zijn zonen opgevolgd. Nadat een van de twee overleed, liet de overlevende zoon, Hardeknoet zijn halfbroer Edward de Belijder naar Engeland komen om zijn opvolger te worden.

In 1042 stierf Hardeknoet en werd Edward koning van Engeland. Hierbij werd hij gesteund door Godwin, een van de machtigste edelen in Engeland en zelf met een Deense vrouw getrouwd. Edward trouwt in 1045 met Edith, de dochter van Godwin. Onder de kinderen van Godwin bevinden zich ook Harold en Tostig. Harold was graaf van East Anglia tot de dood van Godwin op welk moment hij diens graafschap Wessex toegewezen kreeg. Hiermee werd Harold een van de machtigste mensen in het koninkrijk en begon hij zijn macht langzaam uit te bouwen, totdat hij bijna koninklijke macht had.⁴ Zijn broer Tostig kreeg het graafschap Northumbria toegewezen, maar door zijn strenge bestuur kwam Northumbria in opstand en eiste het een nieuwe graaf. Harold overtuigde Edward de kant van de opstandelingen te kiezen, waardoor Tostig zijn graafschap verloor en verbannen werd.⁵

³ Meestal worden de Germaanse bewoners, die in de vijfde en zesde eeuw naar Brittannië waren gekomen, samen Angelsaksen genoemd. In het vervolg van deze scriptie zal ik echter de term "Engels" gebruiken, omdat mijn bronnen dat ook doen.

⁴ Daniell 2003, 1.

⁵ Daniell 2003, 2.

Claims op de Engelse troon in 1066

Nadat Edward de Belijder op 5 januari 1066 stierf, waren er volgens Morton en Muntz drie mensen met een aanspraak op de troon.⁶ Dit waren Edgar Etheling, een achterneef van Edward die ook deel uitmaakte van het huis van Wessex, Harold Godwinson, die door Edward op zijn sterfbed als opvolger benoemd was, en Willem van Normandië, die een aantal jaren eerder door Edward als opvolger aangewezen zou zijn. Naast deze drie verwanten van Edward de Belijder maakte Harold Hardrada, de koning van Noorwegen, ook aanspraak op de Engelse troon, aangezien hij zichzelf als opvolger van Hardeknoet zag. Eerst bespreken we de claims van Edgar en beide Harolds, waarna we de claim van Willem van Normandië zullen bespreken.

Edgar Etheling was de zoon van Edward Etheling, die in de jaren vijftig teruggekomen was uit een ballingschap in Bulgarije. Edgar was echter nog maar heel jong en de edelen zagen hem dus niet als een geschikte troonopvolger, ook al had hij de beste claim volgens de erfeniswetten, die voor het grootste deel van de Engelse en Britse geschiedenis gebruikt zijn. Erfeniswetten bestonden echter niet en, hoewel een zeker verwantschap met de vorige koning wel noodzakelijk was, werd er meer gekeken naar persoonlijke geschiktheid.⁷

Harold Godwinson was de graaf van Wessex en daarmee een van de machtigste personen in het Engelse koninkrijk. Aangezien hij net als veel andere edelen in Londen aanwezig was voor de kerst- en driekoningenvieringen, kon hij zich op 6 januari al tot koning laten kronen met instemming van de edelen.⁸ Hij consolideerde zijn macht snel door te trouwen met Edith, de weduwe van de leider van Wales en de dochter van de graaf van Mercia.⁹

De vierde opvolger was Harold Hardrada, de koning van Noorwegen. Hardrada had als viking door Europa gereisd en gevochten voor Kiev en de Byzantijnse keizer. Hij claimde dat de Engelse troon hem toekwam, omdat Hardeknoet en Magnus, de vorige koning van Noorwegen, een deal hadden gemaakt dat het rijk van degene die als eerste doodging, aan de ander zou toekomen. Magnus wilde Engeland reeds binnenvallen, maar overleed voordat hij dat kon doen. Harold Hardrada had de troon van Noorwegen geërfd en maakte daarmee ook aanspraak op de Engelse troon.¹⁰

Na de dood van Edward de Belijder zwoer Tostig, de broer van Harold Godwinson, trouw aan Harold Hardrada en nodigde hem uit om de Engelse troon met geweld te bemachtigen. Op 7 september 1066 landden de twee met een leger Noorse Vikingen in Noord-Engeland, waar ze de graaf van Northumbria versloegen. Harold reageerde echter snel en marcheerde zijn leger in snelle vaart vanuit het zuiden naar het noorden. Uiteindelijk

⁶ Morton & Muntz 1972, 55.

⁷ Morton & Muntz 1972, 55, 59 en 72.

⁸ Morton & Muntz 1972, 55-56.

⁹ Hiermee zou Harold een huwelijkscontract met de dochter van Willem gebroken hebben.

¹⁰ Daniell 2003, 3.

kwam het tot een treffen bij de Slag bij Stamford Bridge, waar Tostig en Harold Hardrada verslagen worden en allebei de dood vinden.¹¹

Claim van Willem van Normandië

Willem van Normandië baseerde zijn claim op drie zaken. Allereerst zou zijn familie een oud recht op de Engelse troon hebben. Zijn oudtante, Emma van Normandië, is jarenlang koningin geweest en was zowel de moeder van Hardeknoet als Edward de Belijder. Ten tweede zou Edward hem de troon beloofd hebben. Op de derde plaats zou Harold Godwinson hem trouw gezworen hebben en beloofd hebben om Willem op de troon te helpen.

De belofte van Edward aan Willem is de belangrijkste legitimatie voor de Normandische invasie. Deze belofte zou met instemming van de Witan, de Engelse verzameling van edelen, gemaakt zijn. Willem was namelijk door de vorige koning namelijk aangewezen als opvolger en mocht een rechtvaardige oorlog voeren tegen zijn medechristenen, omdat Harold de troon illegaal bemachtigd had. Willem van Jumièges en Willem van Poitiers, de schrijvers van respectievelijk de *Gesta Normannorum Ducum* en de *Gesta Guilhelmi*, bevestigen deze versie van het verhaal en zeggen dat de Normandische aartsbisschop van Canterbury, Robert van Jumièges, Willem in Normandië bezocht om hem dit te melden.¹² Ook het *Carmen* lijkt naar deze belofte te verwijzen. Angelsaksische bronnen van voor de Verovering noemen deze belofte echter niet. Moderne geleerden zijn het er daarom niet over eens of deze belofte wel echt gemaakt is. Bovendien betwijfelen moderne geleerden of Edward wel zo positief tegenover de Normandiërs stond, als de bronnen, die voor het grootste deel van na de invasie zijn, vermelden.

Hoewel Edward de Belijder een Normandische moeder had en hij in ieder geval een gedeelte van zijn jeugd aan het Normandische hof doorbracht, had hij geen bijzondere voorkeur voor Normandiërs. Hoewel hij sommige Normandiërs tot belangrijke posities bevorderde, zoals Robert van Jumièges tot bisschop van Londen en later aartsbisschop van Canterbury, waren er ook veel Vlamingen, Duitsers, Fransen en Bretons in zijn gezelschap.¹³ Wetenschappers vragen zich daarom af in hoeverre hij wel de voorkeur gaf aan een Normandische opvolger en of er door de Normandische verovering een te grote focus op deze groep gelegd wordt.

Het derde gedeelte van Willems claim, de eed van Harold, diende vooral om legitimiteit aan Harold te ontnemen. Edward zou Harold in 1064 of 1065 naar Normandië gestuurd hebben om de belofte over de opvolging nogmaals te bevestigen. Harold raakte echter van zijn koers af en kwam aan land in het gebied van graaf Guy van Ponthieu, de neef van bisschop Guy aan wie het *Carmen* toegeschreven wordt. Guy nam Harold gevangen en

¹¹ De dood van Harold Hardrada wordt vaak ook als het eindpunt van het Vikingtijdperk gezien. Daniell 2003, 5-6.

¹² Morton & Muntz (1972: 63-64) suggereren dat Robert van Jumièges zijn autoriteit te buiten ging bij zijn bezoek aan Willem.

¹³ Barlow 1983, 105.

Willem moest Harold komen bevrijden. Harold verbleef vervolgens een tijd aan het Normandische hof, waar hij uiteindelijk trouw zwoer aan Willem en beloofde ervoor te zullen zorgen dat Willem ook de Engelse kroon kan erven.¹⁴

De Normandische verovering

In de tijd dat Harold Godwinson de Noorse koning en zijn broer versloeg, was Willem van Normandië bezig zijn invasie voor te bereiden. Op 28 september was dit klaar en stond de wind gunstig. De vloot van Willem vertrok die avond naar Engeland, waar deze op 29 september zou landen, waarschijnlijk bij Pevensey. Willem verstevigde zijn landingsplaatsen en in de tussentijd bracht Harold zijn leger weer terug naar het zuiden.

Op 14 oktober kwam het uiteindelijk tot een treffen tussen Harold en Willem. In de slag bezette Harold een steile heuvel met zijn voetsoldaten, wat het moeilijk maakte voor Willems ridders om ze onder de voet te rijden. Verslagen over de precieze gebeurtenissen van de slag verschillen, maar uiteindelijk werden de Engelsen verslagen en werd Harold gedood.¹⁵ Willem trok vervolgens op naar Dover. Hier ontving hij de overgave van de bevolking en trok hij verder naar Canterbury. Hierna trok hij om Londen heen om de overgave van de rest van het land te ontvangen. Uiteindelijk belegerde hij de Engelse hoofdstad, die hij mogelijk door onderhandelingen wist in te nemen.

Op 25 december 1066 werd Willem tot koning van de Engelsen gekroond in Londen. Hierbij was zowel een Normandische, als een Engelse congregatie aanwezig en de ceremonie werd uitgevoerd door een Normandische en een Engelse bisschop. Uiteindelijk keerde Willem in februari terug naar Normandië.

Het *Carmen de Hastingae Proelio* en zijn schrijver

Over wie het gedicht wanneer geschreven heeft, is sinds de ontdekking van het werk veel geschreven. De discussie over de datering bestaat uit twee kampen. De ene groep meent dat het een elfde-eeuwse tekst is, die waarschijnlijk zeer kort na de slag geschreven is. Meestal wordt hierbij ook gewezen op het schrijverschap van Guy van Amiens, die ergens in de jaren zeventig van de elfde eeuw stierf. Voorstanders van deze visie zijn onder andere Morton en Muntz, Barlow en Van Houts.¹⁶ Aan de andere kant zijn er geleerden die menen dat het een twaalfde-eeuwse productie is. White en Davis zijn voorstanders van dit standpunt.¹⁷ Een datering van na de eerste helft van de twaalfde eeuw is niet mogelijk, omdat het manuscript waarin het gedicht gevonden is op zijn laatst uit 1135 komt en het *Carmen* hierin al is overgeschreven.¹⁸

¹⁴ Barlow 1983, 102.

¹⁵ Daniell 2003, 7-10.

¹⁶ Morton & Muntz 1972, xxix, Barlow 1983, 216-7, Barlow 1999, xl, Van Houts 1989, 56. Engels 1967, 17 geeft wel veel argumenten waarom Guy de schrijver zou kunnen zijn, maar weerhoudt zich ervan om een hard standpunt in te nemen.

¹⁷ Davis 1978, 261.

¹⁸ Barlow 1999, xix.

De belangrijkste aanwijzing om erachter te komen wie de schrijver is uit de tekst zelf, staat in het tweede vers. Hierin staan twee afgekorte namen, L en W. Door het vers te scanderen zijn deze te verlengen tot verschillende namen, maar een koppel springt hierin naar voren, L voor Lanfrancum en W voor Wido.

- v v / - v v / - v v / - v v / - v v / - -
Quem probitas celebrat, sapientia munit et ornat,
- v v / - v v / - - / - - / - v v / - -
Erigit et decorat, L(anfrancum) W(ido) salutat. (vv.1-2)

Guy groet Lanfranc, die door rechtschapenheid verheerlijkt wordt, door wijsheid versterkt en toegerust, bemoedigd en geëerd wordt.

Wido of Guy is dan de bisschop van Amiens uit de elfde eeuw die Orderic Vitalis in zijn werk noemt. Lanfrancus of Lanfranc was een invloedrijke abt, die zowel bij Willem de Veroveraar als bij paus Alexander II in hoog aanzien stond. In de proloog wordt het werk toevertrouwd aan iemand die het gedicht moet verbeteren en verzorgen. Hoewel een abt als Lanfranc een lagere rang had dan een bisschop als Guy en het dus opmerkelijk is dat de schrijver zichzelf als leerling presenteert, had Lanfranc wel een grote reputatie als schrijver en geleerde en stond hij in hoog aanzien bij de paus.¹⁹

Guy van Amiens werd geboren als de tweede zoon van Enguerrand I, de graaf van Ponthieu. Ponthieu was een klein graafschap in Picardië. Het lag tussen het hertogdom Normandië en het graafschap Boulogne in, aan de monding van de Somme. Ponthieu had een eigen aartsdiaken en viel onder het bisdom Amiens. De geboortedatum van Guy wordt geschat rond 1014. Als jongere zoon maakt Guy carrière in de kerk en hij wordt bisschop van Amiens als hij ongeveer 44 is. Rond zijn zestigste is Guy overleden.²⁰

De gravenfamilie van Ponthieu was verwant aan de Franse koninklijke familie en de graven van Boulogne. Een neefje van Guy, graaf Enguerrand II, trouwde zelfs met Adelaide, een zus van Willem de Veroveraar. Enguerrand overleed echter zonder zoon in 1053, waardoor hij door zijn broer Guy I opgevolgd werd. Graaf Guy is degene die Harold gevangen neemt bij diens aankomst op het vasteland en wordt meestal als een slecht persoon afgeschilderd. Barlow noemt dit ook als reden waarom graaf Guy niet genoemd wordt in het *Carmen*.²¹

Wat over de schrijver afgeleid kan worden uit het *Carmen* zelf, dat de schrijver Frans is, de omgeving van Ponthieu kent en positief staat tegenover de graafschappen Ponthieu en Boulogne, past bij Guy van Amiens. Hoewel het niet bewezen kan worden, is het, zoals Barlow schrijft, ook niet mogelijk het te ontkrachten.²²

¹⁹ Barlow 1999, xxx.

²⁰ Barlow 1999, xlii-xlv.

²¹ Barlow 1999, xxxi.

²² Barlow 1999, xl.

Structuur en inhoud van het *Carmen*

Het *Carmen de Hastingae Proelio* is in vijf delen te verdelen.

1-25 Proloog

26-148 De oversteek

149-344 Onderhandelingen voorafgaand aan de slag, inclusief de redevoeringen van Willem, Harold en de gezanten.

345-596 De Slag bij Hastings

597-835 De gebeurtenissen na de slag.

De proloog is op verschillende manieren afwijkend van de rest van het gedicht. Zo is deze geschreven in dactylische hexameters en niet in het elegisch distichon zoals de rest van het gedicht. Daarnaast spreekt de schrijver hier over zijn hele gedicht. De schrijver draagt het gedicht op aan een L.

Het eerste deel van het verhaal wordt gekenmerkt door het gebruik van de tweede persoon. De verteller spreekt Willem tot vers 148 aan en vertelt hem wat er gebeurt. Het oponthoud in Saint-Valery wordt als volgt omschreven.

*Hic tibi longa fuit difficilisque mora,
Nam ter quinque dies complesti finibus illis,
Expectans summi iudicis auxilium. (vv. 53-55)*
Hier had jij een lang en zwaar oponthoud,
want vijftien dagen vulde jij in dat gebied,
terwijl je de hulp van de Hoogste Rechter verwachtte.

De vertelling van de oversteek bestaat uit grofweg vier delen. De epische opening beslaat de verzen 27 tot en met 39. Vanaf vers 40 wordt het oponthoud in Saint-Valéry, een havenstadje aan de mond van de Somme, beschreven. Uiteindelijk laat God de winden draaien. Vanaf vers 78 tot 148 wordt de oversteek en landing beschreven met uitzondering van de verzen 127 tot 140, waarin Harold Godwinson geïntroduceerd wordt.

Op het moment dat Willem en zijn leger aan land komen, worden ze door een Engelse *rusticus* gezien. Hij gaat meteen naar koning Harold om hem te waarschuwen. Hier, bij vers 149, eindigt het gebruik van de tweede persoon en deze vertelwijze wordt niet meer opgepakt in de rest van het gedicht. Dit deel van het gedicht bestaat uit de onderhandelingen tussen Willem en Harold om tot een vreedzame oplossing te komen. Deze onderhandelingen bestaan uit een reeks redevoeringen van Harold, Willem en de boodschappers tegen de respectievelijke legers, Harold en Willem. De volgorde van de redevoeringen is als volgt.

Engelse boer aan Harold: 158-166

Harold aan zijn bevelhebbers: 171-188

Bevelhebbers aan Harold: 193-4
Harold aan zijn bevelhebbers: 197-202
Gezant van Harold tegen Willem: 210-224
Willem tegen gezant van Harold: 229-246
Willem aan zijn leger: 250-276
Gezant van Willem tegen Harold: 289-300
Harold tegen de gezant van Willem: 302-4
Willem tegen eigen gezant, daarna eigen gezant tegen hem: 313-34²³

Op de precieze lading van de inhoud zullen we later terug komen. De voorbereidingen voor de slag eindigen met het opstellen van het Normandische leger. Voordat Willem echter al zijn troepen opgesteld heeft, ontwaart hij al het Engelse leger en begint de Slag bij Hastings.

De vertelling over de slag begint met het aanroepen van Mars door de dichter (vv. 345-362). De dichter brengt ons in 363 echter terug naar de actie wanneer het Engelse leger *ex inprouiso* uit het bos komt en een steile heuvel bezet. De Engelsen vechten te voet en de Normandiërs moeten dus helling opwaarts vechten. De dichter vertelt ons dat hierdoor de dode lichamen rechtop blijven staan (v. 420). Vervolgens doen de Franse ridders alsof ze vluchten om de Engelsen uit hun positie te krijgen. Dit lukt en ze kunnen vele Engelsen doden. Toch vechten de overlevenden harder terug. Hierdoor slaan de Normandiërs echt op de vlucht. Alleen Willem lukt het om de vlucht tegen te houden door zijn helm af te doen en ze met dappere woorden toe te spreken. Vervolgens wordt Willem in het gevecht gevolgd. Twee keer wordt een paard onder hem gedood en twee keer doodt Willem de persoon die zijn paard doodde. Na zijn tweede dode paard krijgt hij van Eustaas, de graaf van Boulogne, diens paard aangeboden. Vervolgens gaan de twee samen met Hugo, erfgenaam van Ponthieu, en Giffard achter Harold aan. Het lukt ze Harold te doden en hij wordt in stukken gehakt. Nadat de Engelsen horen dat Harold gesneuveld is, slaan ze op de vlucht. Het middenstuk eindigt met het verzoek van Harold's moeder om hem te mogen begraven. Willem staat dit echter niet toe en begraaft Harold onder een grafheuvel. De episode eindigt met Willem die zichzelf op het graf tot koning uitroept.

Het laatste gedeelte houdt zich bezig met de verovering van de rest van Engeland, met name Londen, en de kroning. Vanaf vers 597 tot 634 wordt eerst Dover onderworpen en sturen andere steden geschenken om hem als heerser te erkennen. Edith, de weduwe van Edward de Belijder, wordt specifiek genoemd. Vervolgens komt Willem aan in Londen. In Londen hebben de burgers Edgar Etheling, de achterneef van Edward, tot koning uitgeroepen. Ansgar, een kreupele vooraanstaande burger, adviseert de stad om te

²³ Het laatste gedeelte van deze speech is opmerkelijk, omdat de luisteraar er onder andere aan herinnerd wordt dat "zijn vader de nekken van de Engelsen onder het juk bracht". Morton en Muntz (1972;60) suggereren dat Edward de Belijder en Robert (Willems vader) in 1035 een gezamenlijke aanval gedaan hebben. Davis (1978:258) ziet hierin echter een aanwijzing dat het gedicht later geschreven is, en dat de vader Willem de Veroveraar zelf is. Het gedicht zou dan gericht zijn op Willem Rufus. Barlow wijst er echter op dat Rufus nooit hertog van Normandië geweest is.

onderhandelen en Willem te misleiden. Willem laat zich echter niet misleiden en de stadsraad besluit Willem toch als koning te accepteren. Het laatste gedeelte van het *Carmen* begint op vers 753. Het verhaal springt namelijk in een keer over naar 25 december 1066, de dag van de kroning. De laatste 80 verzen van het *Carmen* vormen een beschrijving van de ceremonie. Onder andere Barlow merkt op dat de *ordo*, de rites die gebruikt worden voor de kroning, zeker niet daadwerkelijk gebruikt is en dat de dichter bij gebrek aan informatie deze verzonnen heeft.²⁴ Het *Carmen* eindigt op vers 835 met de woorden “*Unxit, et in regem regali more sacrauit*”, “Hij zalfde hem, en wijdde hem tot koning volgens koninklijke zede”. Dit is een hexameter en dus niet het echte einde. Dit einde, dat de grootte van een pentameter tot een hele epiloog kon hebben, is helaas verloren gegaan.

Andere werken over de Slag bij Hastings

Het *Carmen de Hastingae Proelio* is zeker niet het enige gedicht over Willem de Veroveraar of de Normandische verovering. Van Houts plaats het *Carmen* in de context van andere gedichten, die over de Normandische verovering tijdens de heerschappij van Willem I en voor zijn hof geschreven zijn. Hoewel er gedichten geschreven zijn over Willem de Veroveraar voor 1066, zijn deze niet overgeleverd. Tussen 1066-1087 zijn er acht gedichten over Willem de Veroveraar geschreven. Nog eens acht zijn er in 1087 geschreven naar aanleiding van zijn overlijden. De laatste acht zijn voornamelijk hymnes en grafgedichten. De eerste daarentegen is heel verschillend zowel in lengte, als in stijl en inhoud.²⁵ Een aantal van deze gedichten zijn maar enkele verzen lang en maken de vergelijking tussen Willem de Veroveraar en Julius Caesar. Dit motief met Julius Caesar komt vaker voor in werken over Willem de Veroveraar en we zien het ook terug in het *Carmen* en de *Gesta Guillelmi*.

Het langste overgeleverde gedicht uit deze periode is het *Carmen de Hastingae Proelio*. Het is tevens het enige gedicht dat daadwerkelijk de slag beschrijft. De andere gedichten noemen de Normandische Verovering of de Slag bij Hastings soms wel, maar geven geen beschrijving van de gebeurtenissen. Een gedicht van Ingelrannus de Aartsdiaken zou ook een beschrijving van de slag geven, maar dit is niet overgeleverd.²⁶

Twee zaken zijn opmerkelijk in de gedichten over Willem de Veroveraar. Ten eerste wordt er nauwelijks door Normandische dichters over hem geschreven, maar bijna alleen maar door Franse of Bretonse. Toch zijn er wel Normandische dichters in die periode, maar deze waren meestal gelieerd aan bisschop Odo van Bayeux, de halfbroer van Willem. Willem en Odo kregen namelijk ruzie en Odo werd door Willem gevangen gezet.²⁷ Ten tweede sponsorde Willem zelf de gedichten niet. Zijn dochters deden dit wel en veel werken zijn dan ook aan hen opgedragen. De schrijvers van deze gedichten kwamen meestal van buiten zijn

²⁴ Barlow 1999, xxxvi.

²⁵ Van Houts 1989, 40-41.

²⁶ Van Houts 1989, 43.

²⁷ Van Houts 1989, 43-44.

eigen rijk en waren onderdeel van de seculiere geestelijkheid. Meestal schreven ze om een gunst te verkrijgen zoals een positie aan het hof of financiële steun.²⁸

Naast gedichten zijn er ook prozabeschrijvingen van de Slag bij Hastings en Willem de Veroveraar overgeleverd. De vroegste schriftelijke bronnen zijn de *Gesta Normannorum Ducum* van Willem van Jumièges en de *Gesta Guillelmi* van Willem van Poitiers. De *Gesta Normannorum Ducum* is het oudste prozaverslag van de Slag bij Hastings en zijn waarschijnlijk vier jaar na de slag geschreven. De beschrijving van de invasie is heel kort en bondig. Twaalfde-eeuwse schrijvers als Orderic Vitalis hebben het werk later uitgebreid.

De schrijver van de *Gesta Guillelmi*, Willem van Poitiers, is een Normandiër van geboorte en opgeleid als ridder. Na een tijd aan de oorlogsvoering te hebben deelgenomen, trok hij zich terug in de Kerk en studeerde aan de scholen van Poitiers, waar hij zijn bijnaam vandaan gekregen heeft. Vervolgens keerde hij naar Normandië terug waar hij uiteindelijk aartsdiaken werd.²⁹ Waarschijnlijk schreef hij de *Gesta Guillelmi* tussen 1071 en 1077. Het doel van het werk was om aan te tonen hoe Willem Engeland kon veroveren en om zijn opvolging te rechtvaardigen. Hierdoor is het werk sterk bevooroordeeld richting Willem en Harold. Het werk zou ophouden bij de dood van graaf Edwin in 1071, maar het laatste gedeelte is verloren gegaan. Waarschijnlijk moest Willem van Poitiers stoppen met schrijven door de ruzie tussen Odo van Bayeux en Willem de Veroveraar.³⁰

De *Gesta Guillelmi* is belangrijk in relatie tot het *Carmen de Hastingae Proelio*, omdat het als een van de weinige bronnen een aantal opmerkelijke tekstuele overeenkomsten heeft met het *Carmen*. Chibnall betoogt in haar teksteditie dat deze overeenkomsten te herleiden zijn tot klassieke echo's en geen relatie tussen de teksten verzekeren. Barlow noemt de band tussen het *Carmen* en de *Gesta* juist als een van de weinige punten van overeenstemming in de discussie over de datering.³¹ Tegenwoordig ligt de consensus dat het *Carmen* de oudere tekst is en dat Willem van Poitiers het als bron gebruikt heeft.³² Opmerkelijk is wel dat de *Gesta* verschillende personages zeer verschillend afschildert van het *Carmen*.

Hoofdstuk 2: Probleemstelling en definities

Probleemstelling

Het *Carmen* is het grootste en mogelijk het vroegste gedicht over Willem de Veroveraar, dat bij ons bekend is. De twaalfde-eeuwse schrijver Orderic Vitalis maakt in zijn *Historia Ecclestica* de volgende verwijzing naar het *Carmen*.

²⁸ Van Houts 1989, 53.

²⁹ Davis & Chibnall 1998, xv-xvi.

³⁰ Davis & Chibnall, xvii, xx.

³¹ Davis & Chibnall 1998, xxviii. Barlow 1999, xvi.

³² Barlow 1999.

“Guido etiam praesul Ambianensis metricum carmen edidit, quo Maronem et Papinium gesta heroum pangentes imitatus, Senlacium bellum descripsit, Heraldum vituperans et condemnans, Guillelmum vero collaudans et magnificans.” (OV II, 184-7.)

Ook heeft Guy, de bisschop van Amiens, een metrisch gedicht uitgegeven, waarin hij in imitatie van Vergilius en Statius, die de daden van helden uitleggen, de slag van Senlac (=Hastings) heeft beschreven, terwijl hij Harold beschimpt en veroordeelt, maar Willem prijst en vergroot.

In dit citaat zien we de twee genres waartoe het *Carmen* zou kunnen behoren, namelijk de epiek en de panegyriek. Orderic Vitalis plaatste het werk in de epische traditie door het te vergelijken met de bekende epen van Vergilius en Statius, maar wijst tevens op het feit dat het werk Willem prijst. Ook moderne auteurs hebben het *Carmen* in een van deze twee genres ingedeeld. Barlow noemt het *Carmen* een epos.³³ Morton en Muntz plaatsen het daarentegen in de lofdichttraditie.³⁴ Zowel Barlow als Morton en Muntz gaan echter niet uitgebreid in op waarom het een epos of een lofdicht is.

Het spanningsveld tussen epiek en panegyriek in het *Carmen de Hastingae Proelio* ligt aan de basis van deze scriptie. De onderzoeksvraag is dus tot welk genre het *Carmen* behoort.

Door het beantwoorden van deze vraag kan de plaats van het *Carmen* in de literaire traditie rondom de Slag bij Hastings verduidelijkt worden. De vraag in welk genre deze tekst valt, is een interessante uit literatuur-historisch oogpunt en kan licht werpen op het soort schrijver door wie en het soort doelstelling waarmee het *Carmen* geschreven is.

Om de vraag over het genre te beantwoorden zullen de epische en panegyrische elementen bekeken en verklaard worden. Hiervoor zullen we eerst gaan kijken naar wat epiek en panegyriek zijn op basis van *Der Neue Pauly*. *Der Neue Pauly* is gebaseerd op bronnen uit de oudheid en geeft ons daardoor de mogelijkheid om panegyriek en epiek op gelijkwaardige wijze te vergelijken. In de middeleeuwen ondergaan beide genres namelijk ontwikkelingen, waardoor de grenzen van de genres zoals ze in de klassieke tijd gedefinieerd worden, vervagen. Het middeleeuwse lofdicht neemt een aantal zaken uit de klassieke epiek over, waardoor een vergelijking tussen klassieke epiek en middeleeuws lofdicht onmogelijk is.³⁵ De beschrijving van panegyriek van *Der Neue Pauly* wordt aangevuld met een stuk van Menander Rhetor over hoe een goede panegyrische redevoering opgesteld moet worden. Dit is gedaan, omdat de beschrijving van het epos veel uitgebreider is dan die van de panegyriek en epos duidelijker gedefinieerd wordt.

De epische en panegyrische elementen die we in het *Carmen de Hastingae Proelio* ontwaren, worden vervolgens verklaard, zodat er een beeld gevormd kan worden over de vorm, inhoud en stijl van de tekst. Vervolgens zullen we kijken naar opvattingen over de

³³ Barlow 1999, xxiv.

³⁴ Morton & Muntz 1972, lxvii-lxix.

³⁵ Bij de definities van panegyriek en lofdicht wordt een kort overzicht gegeven van de belangrijkste ontwikkelingen in de deze genres in de middeleeuwen.

tekst. Eerst zullen we kijken naar wat contemporaine schrijvers over de tekst zeggen. Aangezien de enige middeleeuwse schrijver, van wie we zeker weten dat ze over het *Carmen* schrijven, de schrijver van het *Carmen* zelf is, is hij de enige die in dit deel besproken wordt.³⁶ Verder zullen we zien wat moderne geleerden zeggen over het *Carmen*. Op deze manier lichten we de positie van het *Carmen de Hastingae Proelio* in de literatuurgeschiedenis toe en zo hopen we een antwoord te vinden op de vraag wat het genre van het *Carmen de Hastingae Proelio* is.

Epiek

Het Griekse ἔπος betekent niet alleen “woord”, maar ook “gedicht in hexameters” en “hexametervers”. Deze woordbetekenissen worden er al in de oudheid aan toegekend en daarom is een strikte genrebeschrijving zeer moeilijk. *Der Neue Pauly* geeft daarom ook een opsomming van kenmerken. Als een dichtwerk voldoet aan een groot deel van deze kenmerken, kunnen we het werk definiëren als een epos. De kenmerken van het epos worden door *Der Neue Pauly* verdeeld in formele kenmerken en inhoudelijke/stilistische kenmerken.³⁷

Kenmerken van het epos

Het belangrijkste en meest opvallende formele kenmerk is het gebruik van de dactylische hexameter. Het feit dat ἔπος “hexametervers” kan betekenen, geeft aan hoe verweven het genre en het vers zijn. Verder wordt er gebruik gemaakt van vormelementen in de tekst. *Epitheta*, bijvoeglijke naamwoorden die vaak een louter decoratief doel hebben, komen vaak voor in epiek, net als formules. Formules zijn afkomstig uit de orale traditie van het epos en zijn een geheugensteun voor de dichter. Ze kunnen namelijk op meerdere plaatsen ingevoegd worden, waardoor het epos makkelijker te onthouden is. Doordat dit voorkomt bij Homerus, wordt het overgenomen in de geschreven epostraditie. Ook vergelijkingen komen veelvuldig in een epos voor. Helden, daden en gebeurtenissen kunnen met veel verschillende zaken vergeleken worden. Meestal gebruikt een schrijver dit om zijn geleerdheid te laten zien door bijvoorbeeld een zaak uit de natuur zeer uitvoerig te beschrijven. In het epos vind men ook catalogi. Catalogi zijn beschrijvende opsommingen die in een epos gebruikt worden om de grootsheid van het onderwerp te onderschrijven. Een catalogus kan verschillende onderwerpen hebben. Daarnaast kenmerkt het epos zich door beschrijvingen van het onderwerp en typische scènes. Typische scènes zijn bepaalde gebeurtenissen die terugkomen in verschillende epen. Zo is de godenvergadering een scène die in veel epen te zien is. Ten slotte wordt er veel gebruik gemaakt van directe rede. De

³⁶ Andere schrijvers die naar een gedicht van Guy van Amiens over de slag bij Hastings verwijzen of het bespreken, zoals Orderic Vitalis, worden buiten beschouwing gelaten, omdat het helemaal niet zeker is dat Guy de schrijver van het overgeleverde *Carmen* is. Om te voorkomen dat we commentaar op een andere tekst gebruiken bij het *Carmen*, zijn deze niet meegenomen.

³⁷ Latacz 1998, 11-12.

personages in het verhaal spreken veel. Zo bestaat ongeveer tweederde van de *Ilias* en de *Odyssee* uit directe rede.³⁸

Inhoudelijke/stilistische kenmerken gaan over de inhoud en de stijl van een epos. Zo wordt het alledaagse vermeden. Het onderwerp moet namelijk gaan over iets groots, met een grote impact op de wereld. Dit onderwerp wordt verteld in een sterk esthetische stijl, waarin mooie woorden en stijlfiguren een belangrijke rol spelen. Bovendien is er vaak sprake van hoogdravende, dramatische vertellingen. De stijl draagt bij aan de serieuze aard van een epos. Daarnaast is rationaliteit van belang. Alles gebeurt met een reden en willekeur wordt vermeden. Het laatste kenmerk is het streven naar een organische eenheid in de opbouw van de handelingen. Het liefst beschrijft een epos één handeling en heeft het een begin, midden en eind.³⁹

Epiek in de middeleeuwen

De klassieke traditie van epiek, die zijn begin heeft bij Homerus, is in de middeleeuwen niet meer de enige epische verteltraditie. De Germaanse epen van *Beowulf* en de *Nibelungensage* zijn voorbeelden van epen die niet uit de klassieke epiektraditie voortkomen. Ook ontstonden er zogenaamde dierenepen, poëtische vertellingen over de daden van beesten. Hiervan is de *Ysengrimus*, een Latijnse voorloper van *Van den Vos Reijnaerde*, een voorbeeld. Toch werd er ook veel geschreven in de klassieke epische traditie. Het belang van de klassiek geïnspireerde werken voor de literatuurgeschiedenis is echter veel kleiner gebleken dan het belang van werken als *Beowulf* en *Ysengrimus*.⁴⁰

In deze scriptie wordt met epiek de epiek bedoeld die voortkomt uit de klassiek Latijnse traditie. Belangrijke schrijvers die nagevolgd worden in de middeleeuwen, zijn Statius, Ovidius en Vergilius, die de mythologische heldendaden bezongen, en Lucanus, die een historisch onderwerp beschreef. De *Ilias* en de *Odyssee* hebben een veel kleinere invloed uitgeoefend, aangezien deze werken alleen via inferieure vertalingen bekend waren. Men las in de middeleeuwen veel in anthologieën, waardoor bepaalde passages wel bekend waren bij middeleeuwse schrijvers, maar de grote lijnen en thema's van een verhaal minder vaak bekend waren.⁴¹

Panegyriek

Panegyriek is de verzamelnaam voor gelegenheidsredevoeringen, die tot doel hebben iemand te prijzen. Oorspronkelijk waren het redevoeringen die gegeven werden bij feesten en overwinningen. In de Romeinse laat-antieke periode wordt met een *panegyricus* specifiek een lofrede op de keizer bedoeld. Panegyrische teksten behoren tot het *genus demonstrativum*, de gelegenheidsredevoeringen. Tot de panegyriek kunnen naast de

³⁸ Latacz 1998, 12-13.

³⁹ Latacz 1998, 13.

⁴⁰ Jackson 1960, 6.

⁴¹ Jackson 1960, 3.

redevoeringen ook andere teksten met panegyrische elementen gerekend worden, zoals het lofdicht en andere werken die lof tot doel hebben.⁴²

Kenmerken van de panegyriek

Als onderwerp heeft de panegyriek het beschrijven van deugden en waarden die iemand bezit. Hierin wordt onderscheid gemaakt in de krijgsdeugden en de deugden van vrede. De krijgsdeugden, die volgens Menander Rhetor ook het eerst besproken dienen te worden, bevatten waardes als moed, discipline en strategische vaardigheid. De vredesdeugden zijn niet alleen klassieke deugden als vroomheid, rechtvaardigheid, mildheid en vrijgevigheid, maar bevatten in de oudheid ook retorische en kunstzinnige kwaliteiten.⁴³

Menander Rhetor beschrijft hoe de opbouw van een goede panegyrische redevoering eruit hoort te zien. Het eerste wat hij zegt is dat de redevoering een algemeen geaccepteerde vergroting van de daden van de keizer moet zijn en dus geen directe leugens mag bevatten.⁴⁴ Men begint zijn redevoering met een *prooemium* waarin een vorm van de bescheidenheidstopos gebruikt wordt om de grootheid van het onderwerp aan te geven. De schrijver van de lofreden geeft bijvoorbeeld aan dat de daden van de keizer zo groot zijn dat hijzelf nauwelijks de kwaliteiten bezit om deze te beschrijven. Daarnaast kan men gebruik maken van de grandeur van Homerus of Orpheus door aan te geven dat zelfs de beste dichters nog moeite zouden hebben om zo een voortreffelijk persoon als de keizer voldoende te prijzen. Ten slotte kan de spreker vertellen dat hij onzeker is vanaf welk punt zijn verhaal te beginnen. Dit kan meteen een brug vormen met de rest van de rede.⁴⁵

De *narratio* begint met het prijzen van het geboorteland, als het beroemd is. Is het dat niet, dan begint men met de familie.⁴⁶ Na de afkomst van de geprezen persoon beschreven te hebben, gaat men over op de geboorte van de persoon in kwestie. Hier is het van belang een miraculeus verhaal te vertellen. Dit kan verzonnen worden als het niet reeds bestaat. Daarnaast moet het kind bij de geboorte meteen al speciaal zijn, voordat het zijn opvoeding krijgt. In het stuk over de opvoeding moet beschreven worden hoe het kind al van jongs af aan excelleert in de gebieden waar de keizer ook in excelleert.⁴⁷

Nu komt men bij de beschrijving van de daden en deugden van de keizer. Zoals hierboven vermeld, moet men eerst de krijgsdaden prijzen, omdat volgens Menander “moed de keizer meer bekend maakt” (γνωρίζει γὰρ βασιλέα πλέον ἢ ἀνδρεία, 372.30-1). Als de keizer onvoldoende oorlog heeft gevoerd of er slecht in is, gaat men verder met de deugden in de vreedstijd. Menander werkt de deugden mildheid, gerechtigheid en wijsheid uit en

⁴² Dirgel 2000, 240, 242-3.

⁴³ Dirgel 2000, 244. Men. Rhet. II.372.28-31.

⁴⁴ Men. Rhet. 368.3-8. Menander schrijft in zijn *περὶ ἐπιδεικτικῶν* over het prijzen van verschillende soorten personen en zaken. Het stuk over het prijzen van keizers is een van de uitgebreidste. Bovendien is het stuk over keizers het beste toe te passen op Lodewijk de Vrome en Willem de Veroveraar, omdat zij beiden de hoogste machthebber zijn zoals de Romeinse keizer. Aangezien Menander het eigenlijk over keizers heeft, zal ik de geprezenen in deze algemene beschrijving van panegyriek “keizer” noemen.

⁴⁵ Men. Rhet. 368.10-369.17.

⁴⁶ Men. Rhet. 369.18-370.28.

⁴⁷ Men Rhet. 370.28- 372.2.

geeft meerdere voorbeelden van hoe men dit zou kunnen aanpakken.⁴⁸ Vervolgens beëindigt Menander zijn discussie van de deugdenbeschrijving met het belang van het Geluk aan te geven. Een keizer moet namelijk niet alleen veel kunnen, maar ook begunstigd worden door het Geluk.⁴⁹

Hierna maakt de spreker een vergelijking van het totale beeld van deze keizer met een andere heerser. Hierbij moet men de heerschappij van de andere machthebber niet zwart maken, maar de heerschappij van de eigen keizer juist nog beter laten lijken.⁵⁰

Ten slotte komt de epiloog waarin geschetst wordt hoe goed het gaat met het rijk en hoe gelukkig het volk is met de keizer. De epiloog wordt beëindigd met een gebed dat keizer nog lang mag heersen en dat zijn kinderen hem zullen opvolgen.⁵¹

Panegyriek in de middeleeuwen

In de middeleeuwen neemt de populariteit van de panegyrische redevoering, die in de keizertijd zeer populair geweest is, af. Panegyriek blijft echter wel bestaan en neemt steeds vaker een poëtische vorm aan. Het middeleeuwse lofdicht is een genre dat zijn wortels heeft in het *genus demonstrativum* van de antieke retorica. Desondanks bestaan er geen vaste voorschriften voor een lofdicht in de middeleeuwen.⁵²

Volgens Georgi was Venantius Fortunatus van groot belang voor de ontwikkeling van het middeleeuwse lofdicht. Venantius Fortunatus was een schrijver en bisschop in de zesde eeuw en werkte vooral aan het Frankische hof van de Merovingers. Zijn vertelmannier blijft gebruikt worden en latere schrijvers werken de zaken die Venantius Fortunatus begint, verder uit. Bij Venantius Fortunatus komt de focus te liggen op de *virtutes* van iemand die geprezen wordt. Daarnaast haalt hij hetgeen geprezen wordt, uit het hier en nu. Dit doet hij door onder andere meer gebruik te maken van *nomina agentis*. Iemand die het vaderland verdedigt heeft, wordt bijvoorbeeld beschreven als *defensor patriae* in plaats van met *defendit patriam*. Een *defensor* heeft namelijk niet alleen in het verleden het vaderland verdedigd, maar zal dit ook in het heden en in de toekomst doen. Daarnaast maakt Venantius Fortunatus ook veel gebruik van tweeledige benamingen (*defensor patriae*), perifraseden en metonymia.⁵³

De stijl van Venantius Fortunatus wordt verder uitgewerkt aan het Karolingische hof. Schrijvers als Theodolphus nemen veel zaken van hem over en gaan verder door met de veranderingen die Venantius Fortunatus in beweging heeft gezet. De werken van deze Karolingische schrijvers waren waarschijnlijk bekend bij de schrijver van het *Carmen*. Aan de hand van overeenkomstige passages kan geconcludeerd worden dat de schrijver van het

⁴⁸ Men. Rhet. 372.2-376.23.

⁴⁹ Men. Rhet. 376.24-31.

⁵⁰ Men. Rhet. 376.31-377.9.

⁵¹ Men. Rhet. 377.9-12.

⁵² Georgi 1969, 8, 30.

⁵³ Georgi 1969, 47-50.

Carmen kennis had van het werk van Ermoldus Nigellus, die een lofdicht over keizer Lodewijk de Vrome schreef in de negende eeuw.⁵⁴

Hoofdstuk 3: Formele Kenmerken

Epische vorm

Het eerste wat opvalt aan het *Carmen de Hastingae Proelio* is het feit dat het niet geheel bestaat uit dactylische hexameters. Het voorwoord bestaat namelijk uit 25 hexameters, waarna de rest van gedicht in elegische disticha wordt voortgezet. Het eerste formele kenmerk van het epos is dus niet aanwezig in dit gedicht.

Vergelijkingen

Vervolgens kijken we naar welke vormelementen we kunnen vinden in dit gedicht. Er wordt veelvuldig gebruik gemaakt van vergelijkingen. Deze verschillen van grote, uitgebreide vergelijkingen die meerdere verzen beslaan tot beperktere vergelijkingen die maar een of twee woorden bevatten. In totaal zijn er maar liefst zestien vergelijkingen in het *Carmen* en wel in de verzen 6-9, 32, 86-7, 163-4, 328, 385-8, 437-8, 465, 468, 477, 490, 529, 537, 617-8, 723 en 779-80. Dit komt ongeveer neer op een vergelijking per vijftig verzen. Veel van de vergelijkingen roepen direct associaties met de oudheid op, zoals "*Iulius alter*" (v.32) "een tweede Julius", wat gezegd wordt over Willem de Veroveraar of "*Alter ut Hectorides*" (v. 537) "Zoals een tweede zoon van Hector"⁵⁵, een titel die aan Hugo van Ponthieu gegeven wordt.

Epitheta

Van *epitheta* zijn er opvallend weinig goede voorbeelden te vinden. "*Rutilans Aurora*" (v. 119) "De roodoplichtende Aurora" is het enige echte epitheton dat een klassieke voorganger heeft. Verder zien we "*pater omnipotens*" (v. 69) "almachtige Vader" en "*pervigil Hectorides*" (v. 563) "de altijd waakzame zoon van Hector". Deze twee zijn allebei niet heel sterke voorbeelden van een *epitheton ornans*, aangezien "*pater omnipotens*" voor God een normaal alternatief is voor "God" en omdat de *Hectorides* in vers 563 op dat moment juist waakzaam is, aangezien hij de achtervolging op de Engelsen in zet, terwijl de rest van het leger gaat slapen. *Epitheta* komen dus zeer weinig voor in het *Carmen*.

Formules

In het *Carmen* zien we formules maar een paar keer. De verzen 146 en 160 zijn hier de beste voorbeelden van.

⁵⁴ Morton & Muntz 1972, lxvi-lxviii.

⁵⁵ Barlow 1999, 33 vertaalt dit als "like a scion of Actor". Waarschijnlijk heeft hij hiervoor gekozen, omdat de zoon van Hector Astyanax is. Astyanax verricht echter geen heldendaden, aangezien hij na de inname van Troje van de muren afgegooid wordt. Persoonlijk geef ik echter de voorkeur aan het vertalen van "*Hectorides*" met "zoon van Hector", omdat het zo in de manuscripten staat en omdat de naam Hector veel heldhaftige connotaties heeft en de Trojaanse strijd minder goed bekend was in de middeleeuwen dan in de oudheid.

Inuadit terram; uastat et igne cremat. (v. 146)

Het valt het land aan; het plundert het en verbrandt het met vuur.

Inuasit terram; uastat et igne cremat. (v. 160)

Hij heeft het land aangevallen; hij plundert het en verbrandt het met vuur.

Op andere plaatsen worden gedeeltes van verzen overgenomen. Zo zien we “*per probitatis opem*” “met behulp van zijn deugdelijkheid” zowel in vers 258 als in 344. “*regna petat*” (v. 202) “moge hij een koninkrijk aanvallen” en “*regna petunt*” v. 604 “zij vallen koninkrijken aan” vertonen eveneens overeenkomsten. Verder zien we herhaling van “*verbis (...) talibus alloquitur*” “hij spreekt met zulke woorden toe” in de verzen 170 en 694. In het *Carmen* is dus sprake van het gebruik van formules en het herhalen van bepaalde verseindes.

Catalogi

In het *Carmen* zijn er ook catalogi. Zo is er een catalogus in de verzen 90-93 over de muziekinstrumenten bij het vertrek van de vloot van Willem. In de verzen 250-60 spreekt Willem de Veroveraar zijn leger aan en noemt bij ieder een aantal daden of deugden die zij gedaan hebben of bezitten. Aan het einde van het gedicht is er een catalogus, die de edelstenen in de kroon van Willem de Veroveraar beschrijft. Deze beslaat de verzen 763-778.

Typische scènes

Een typische scène zien we in de verzen 72-5. In deze passage heeft het vrome kerkbezoek van Willem ertoe geleid dat God medelijden kreeg en de winden laat draaien.

Expulit a celo nubes et ab equore uentos,

Frigora dissoluit, purgat et imbre polum.

Incaluit tellus, nimio perfusa calore,

Et Phebus solito clarior emicuit. (vv. 72-5)

Hij verdreef de wolken uit de hemel en de winden uit de zee ,

Hij loste de koude op, en reinigde de pool van regen.

Het land werd warm, doordrongen door overdadige warmte,

En Phebus straalde helderder dan gewoonlijk.

Deze scène laat het verdrijven de storm zien. Dit soort scènes worden in het epos meestal gebruikt om een stormscène af te sluiten. Dit gebeurt bijvoorbeeld de verzen 1.142-3 van de *Aeneïs*. Hier sluit het een stormscène af. De stormscène is echter afwezig in het *Carmen*. Het typische aanwakkeren van de winden, zoals in de verzen 1.81-1.91 van de *Aeneïs*, zien we niet en de “storm” is in het *Carmen* meer tegenwind dan noodweer.

Een andere typische scène is de *aristeia* van “*incisor ferri*” “ijzersnijder”, die door Morton & Muntz en Barlow als de volksheld Taillefer wordt geïdentificeerd.⁵⁶ In de verzen 389-408 komt deze *histrion*, “jongleur”, naar voren en spoort het leger van Willem aan en bespot het Engelse leger. Vervolgens valt een Engelse ridder hem aan en doodt Taillefer hem. Het Normandische leger juicht, omdat zij de eerste tegenstander gedood hebben en het hele leger valt aan.

In de verzen 757-787 is er sprake van een *ekphrasis*, een beschrijving van een kunstig voorwerp. *Ekphraseis* komen veelvuldig voor in het epos, meestal in de vorm van de beschrijving van schilden en tapijten. Hier zien we echter een beschrijving van de kroonjuwelen van Willem. De smid, de materialen en hun uiterlijk worden in deze verzen beschreven.

Het laatste soort typische scènes in het *Carmen* is het aanroepen van goden. Op twee verschillende plaatsen worden goden aangeroepen. Voor het begin van de veldslag richt de dichter zich tot de Romeinse godheid Mars. In de verzen 345-362 wordt beschreven hoe Mars geniet van slachtpartijen en vernietiging van levens. De kern van dit stuk is een herinnering aan hoe Julius Caesar Pompeius versloeg. De tweede plaats vindt plaats in het midden van de veldslag in de verzen 495-500. Willem heeft net een ridder uit Maine van zijn paard getrokken en heeft zelf het paard bestegen. Op het moment dat Willem zich weer in de strijd mengt, richt de dichter zich tot de christelijke God.

*O celi rector, nostri pius ac miserator,
Nutu divino qui regis omne quod est
Quas patitur clades Anglorum turma superstes!
Occidit hic pietas, regnat et impietas;
Vita perit; mors seua furit, bachatur et ensis;
Nullus ibi parcit, Mars ubi sceptrum regit. (vv. 495-500)*
O bestuurder der hemel, trouw aan ons en medelijdend,
Die met goddelijke knik al wat is, bestuurt
Welke slachtingen lijdt de overgebleven troep Engelsen!
Hier sterft de vroomheid en heerst de goddeloosheid;
Het leven gaat ten onder; de wilde dood raast en het zwaard woedt;
Niemand spaart daar, waar Mars de scepter zwaait.

Hoewel deze passage gericht is tot God, lijkt God hier niet de touwtjes in handen te hebben. In vers 495 wordt God namelijk beschreven als *pius*, terwijl in vers 498 verkondigd wordt dat er geen *pietas* meer is, maar *impietas*. De heidense godheid Mars heeft de touwtjes wel in handen. Aangezien God “*omne quod est*” bestuurt, zou God hier ook in kunnen grijpen. Dit

⁵⁶ Barlow 1999, 25. De aristie van Taillefer wordt gebruikt om een twaalfde-eeuwse datering van het *Carmen* te ondersteunen, aangezien de elfde-eeuwse bronnen deze episode niet vermelden. In de twaalfde eeuw wordt het echter wel veel in vertellingen over de Slag bij Hastings gebruikt. Barlow 1999, xxxiii-xxxiv draait het echter om en meent dat het *Carmen* de literaire bron van deze legende is.

doet Hij echter niet en de dichter raakt overdonderd door de verschrikkingen, die hij op het slagveld aanschouwt. In deze passage, die zich midden in de beschrijving van de veldslag bevindt, lijkt de dichter te impliceren dat God niet wil ingrijpen en Mars zijn gang laat gaan.

Beschrijving onderwerp

De schrijver van het *Carmen de Hastingae Proelio* maakt een uitgebreide beschrijving van het onderwerp in de verzen 26-39, het *prooemium*. In vers 30 wordt het onderwerp het beste samengevat.

Mutasti comitis regali nomine nomen (v. 30)

U heeft de titel van graaf verwisseld met de koninklijke titel.⁵⁷

De Normandische verovering en het daarmee samenhangende koning worden van Willem van Normandië is het thema van het gedicht.⁵⁸ Het gedicht begint met het vertrek uit Frankrijk en het laatste deel is de kroning van Willem op eerste kerstdag 1066. In dit stuk wordt ook aandacht besteed aan het oversteken van de zee en wordt de prestatie van Willem met die van Julius Caesar vergeleken, die ook vanaf het vasteland Britannië aanviel.

Naast deze beschrijving zijn er ook kleinere beschrijvingen van plaatsen en andere zaken die voorbij komen in het gedicht. Zo wordt de haven waar Willem zijn schepen verzameld in de verzen 48-52 beschreven en Dover in de verzen 603-6. Met dit soort beschrijvingen laat de dichter zijn kennis zien en dit gebeurt dan ook veel in epos.

Directe rede

Het laatste formele kenmerk van het epos is het gebruik van directe rede. Het *Carmen* heeft in totaal 184 verzen directe rede, wat neerkomt op 22% van het totale gedicht. Hoewel dit niet zo veel is als het tweederde deel dat de Homerische redevoeringen krijgen, is het nog altijd een flink deel van het gedicht.⁵⁹

Panegyrische vorm

Nu we de vormkenmerken van het epos in het *Carmen de Hastingae Proelio* gezien hebben, kunnen we gaan kijken naar de panegyrische vormkenmerken. Hiervoor gebruiken we de structuur van Menander Rhetor, die beschreven is in het vorige hoofdstuk.

Menander schrijft een structuur voor die grofweg uit de volgende delen bestaat. Eerst is er een inleiding. Dan komt de achtergrond van de heerser. Vervolgens worden zijn oorlogsdaden en dan zijn daden in vreedstijd beschreven. De kern wordt afgesloten met een

⁵⁷ Het veranderen van de titel komt vaker voor in het *Carmen* (vv. 595-6, 756) en in de andere werken over de Normandische verovering. Opmerkelijk genoeg is Willem voor de verovering geen graaf, maar een hertog. De dichter heeft waarschijnlijk om metrische redenen hier voor het technisch incorrecte *comitis* gekozen.

⁵⁸ Dit onderwerp neemt de mogelijkheid niet weg dat het *Carmen* een lofdicht kan zijn. Een lofdicht kan namelijk de goede daden van Willem beschrijven, die ervoor gezorgd hebben dat hij koning werd.

⁵⁹ De 184 getelde verzen zijn uitsluitend de directe rede van personages in het verhaal en niet van de dichter die in de tweede persoon spreekt in het eerste deel van het gedicht.

vergelijking met eerdere heersers. Ten slotte sluit de schrijver zijn redevoering af met een epiloog.

Inleiding

Het *Carmen* heeft zowel een voorwoord (1-25) als een *prooemium* (26-39). Het verschil tussen deze twee is dat het voorwoord opmerkingen maakt over het werk en daardoor buiten het verhaal staat en het *prooemium* de rest van het gedicht inleidt en het eerste deel van het verhaal vormt. Het verschil tussen deze twee inleidingen wordt gekenmerkt door de wissel in metrum van dactylische hexameters naar elegische disticha tussen de verzen 25 en 26.

Opmerkelijk genoeg maakt de schrijver van het *Carmen* geen gebruik van de bescheidenheidstopos op de manier die Menander voorschrijft voor een panegyrische redevoering. De bescheidenheid die we wel zien in het voorwoord, is ten opzichte van de *L.* aan wie het werk is opgedragen.

Sis iudex illi iustus, de more magistri

Quod minus est addens et quod super, obsecro, radens. (vv. 10-11)

Moge jij een rechtvaardige rechter hiervoor (*het gedicht*) zijn, volgens de wijze van een leraar,

terwijl je toevoegt wat te weinig is, en doorstreept, ik smee je, wat te veel is.

Ook de andere twee onderdelen van een panegyrische inleiding, de toespeling op grote dichters en de onzekerheid waar het verhaal begonnen moet worden, zijn afwezig in de inleiding.

Achtergrond van de heerser

De achtergrond van Willem wordt niet op een plaats uitgebreid beschreven. Zijn geboorte wordt niet genoemd. Wel worden er verwijzingen naar zijn voorouders gemaakt. Meestal wordt dit gebruikt om zijn recht op de Engelse troon te bewijzen zoals in vers 37 en 232. Vlak voor de veldslag in de verzen 329-334 wordt Willem toegesproken door een monnik, die op het einde de daden van Willems voorouders oprakelt. Willems familie wordt verder niet beschreven.

Kern

De kern van een panegyrische redevoering, de beschrijving van deugden, zien we niet op de manier van Menander terug. Welke deugden iemand bezit, valt onder de inhoudelijke kenmerken en hieronder wordt daar meer over verteld.

Ook is er geen uitgebreide vergelijking met andere heersers te vinden in het *Carmen*. Het enige wat hierbij in de buurt komt is het volgende distichon. Dit distichon wordt gezegd door de gezant van de Londenaren tegen de inwoners van Londen, die vlak daarvoor door Willem met rijkdommen overladen is.

Pulchrior est sole, sapientior et Salomone;

Promptior est Magno, largior et Carolo. (vv. 735-6)

Hij is mooier dan de zon en wijzer dan Salomon;

Hij is slagvaardiger dan (Pompeius) de Grote, vrijgeviger dan Karel.

Hoewel de dichter hier wel Willem vergelijkt met de positieve kanten van de andere heersers, wordt het niet meer dan een half vers uitgewerkt. Aangezien deze omschrijving zeer beperkt is, kan men niet zeggen dat het bestuur van Willem vergeleken wordt met zijn voorgangers.

Over het slot van het werk is helaas weinig te zeggen, aangezien het niet overgeleverd is. Er is dus geen epiloog en dus kan die niet getoetst worden aan de panegyrische kenmerken van Menander.

Conclusie vorm van het gedicht

We hebben nu het *Carmen de Hastingae Proelio* getoetst aan de vormkenmerken van een epos en van een panegyrische redevoering.

Het *Carmen de Hastingae Proelio* lijkt qua vorm niet op een panegyrisch werk. Het heeft geen inleiding die past bij het prijzen van een heerser. Daarnaast legt het werk geen nadruk op het presenteren van de deugden van Willem, maar op het vertellen van een verhaal. Door het ontbreken van het eind van het *Carmen* kan er over het slot niks gezegd worden.

Het *Carmen* lijkt qua vorm dus niet op een panegyrisch werk, maar de vraag blijft of het wel op een episch werk lijkt. De grote hoeveelheid vergelijkingen, het gebruik van een aantal typische scènes en de catalogi lijken hiervoor te pleiten. Formules en directe rede zijn wel aanwezig in dit gedicht, maar ze zijn niet in overtuigende aantallen aanwezig. Epitheta zijn er nauwelijks en het gebruik van het elegisch distichon in plaats van de dactylische hexameter is zeer opvallend.

Aangezien een epos niet aan alle epische kenmerken hoeft te bezitten, kan men zeggen dat de vorm van het *Carmen* veel heeft dat aan een epos doet denken. Het opvallendste formele kenmerk van het klassieke epos, de dactylische hexameter, ontbreekt echter. De grote aanwezigheid van de andere epische kenmerken zorgt er echter wel voor dat het qua vorm episch genoemd kan worden.

Hoofdstuk 4: Inhoudelijke/stilistische kenmerken

Elk dichtwerk heeft niet alleen een vorm, maar ook een inhoud en stijl. In dit hoofdstuk zal gekeken worden naar de inhoud en stijl van het *Carmen de Hastingae Proelio* en hoe dit aansluit bij de kenmerken van een epos of een panegyrisch werk.

Epos

Het onderwerp van het *Carmen* is de Normandische verovering. Dit bepaalt de toekomst van een koninkrijk. Het gaat over een man, die met recht zijn erfenis opeist met wapens en zo

ervoor zorgt dat de Normandisch-Franse beschaving bij het Engelse volk terecht komt. De schrijver van het gedicht vindt het ook een grootse daad en beëindigt zijn proloog dan ook met het volgende vers.

Ergo decet memorare suum per secula factum. (v. 25)

Het past dus om zijn daad door de eeuwen te onthouden.

Het *Carmen* beschrijft dus een daad met een grote impact op de wereld.

Stijl

Niet alleen wat gebeurt in het *Carmen* is groots, ook de stijl waarin het geschreven is, is groots. Er worden veel stijlmiddelen gebruikt en er zijn veel woorden die episch aandoen. Dit komt goed naar voren in de speech die Harold houdt tegen zijn edelen, als hij hoort dat Willem geland is (vv. 171-188). In deze speech worden veel stijlfiguren toegepast. In het voorbeeld hieronder spreekt Harold over Willem.

Nomen habet magnum; cor tamen est pauidum;

Est uafet et cupidus nimiumque superciliosus. (vv. 180-1)

Hij heeft een grote naam; toch is zijn hart angstig;

Hij is sluw en begerig en te zeer arrogant.

In vers 180 is er een antithese tussen beide vershelften. Beide delen zijn bovendien heel punctueel en kort opgezet, aangezien ze beide maar een *hemiepes* beslaan. Daarnaast is er soort van parallelle van zelfstandig naamwoord, werkwoord, bijvoeglijk naamwoord, die niet helemaal klopt, maar wel bijdraagt aan de kracht van het vers. Vers 181 bevat een *trikolon crescens*. Deze groeit niet alleen in de slechtheid van Willems kwaliteiten, maar ook in lettergrepen. *Uafet* heeft twee lettergrepen, *cupidus* drie en de toppunt van de *trikolon*, *superciliosus*, heeft er maar liefst zes. Het effect wordt versterkt door de cesuur die na *cupidus* ligt.

Naast het gebruik van stijlfiguren, plaats de dichter ook samenstellingen in zijn tekst om het een “episch” karakter te geven. Deze samenstellingen zijn woorden als *γλαυκῶπις*, “uilogig”, en *arcuitenens*, “booghoudend”. Dit soort samenstellingen zijn vooral populair in het Griekse epos, maar in het *Carmen* komen ze ook veelvuldig voor. In het *Carmen* zien we onder andere “*floccipendens*” (v. 223), “een wolvlokje achtend”, “*belligerum*” (v. 662) “oorlogvoerend”, “*aurifico*” (v. 765) “van goud gemaakt”, “*igniuomus*” (v. 770) “vuurspuwend”, “*lucifluis*” (v. 781) “van licht druipend”, en “*Angligenis*” (v. 608) “Engelsgeborene”. Dit soort woorden dragen bij aan de esthetische stijl van het *Carmen*.

Rationele opbouw

In het *Carmen* is ook sprake van een rationele opbouw van het verhaal. Willem kan niet weg uit Frankrijk door ongunstig weer. God laat op verzoek van Willem de winden draaien. Een boer ziet de Normandische vloot en laat dit aan Harold weten. Willem kent Harold en

bereidt zich dus voor op een hinderlaag, waardoor Harold zijn sluwe truc niet kan uitvoeren. Bij deze gebeurtenissen is er altijd een rationele oorzaak, ook al ligt die soms in het bovennatuurlijke. De handelingen in het *Carmen* gebeuren dus niet willekeurig, maar hebben een verklaarbare oorzaak.

Eenheid van handeling

Het laatste kenmerk, het streven naar een organische eenheid in de opbouw van handelingen, zien we ook terug in het gedicht. Het koning worden van Willem van Normandië is het onderwerp dat in verschillende gebeurtenissen wordt weergegeven. Het begint dan ook met de oversteek naar Engeland, gaat verder met de Slag bij Hastings en de onderwerping van het Engelse platteland. Dan volgt de belegering van Londen en de kroning van Willem tot koning. Of het gedicht een echt slot had, is moeilijk te zeggen, omdat het gedicht eindigt op het hexametrische vers 835. Er is wel een inleiding (vv. 26-39) en de verschillende delen van de kern van het verhaal volgen elkaar over het algemeen logisch op.

Panegyriek

In dit stuk zullen de deugden van Willem besproken worden, zoals ze in het *Carmen* voorkomen. Er is gekeken naar de deugden die in hoofdstuk 2 gedefinieerd zijn. In navolging van de opbouw van een panegyrische redevoering zullen we eerst de oorlogsdeugden, zoals moed, discipline en strategisch inzicht, bespreken en daarna de vredesdeugden, zoals vroomheid, rechtvaardigheid, mildheid, vrijgevigheid en wijsheid en de kunstzinnige en retorische vaardigheden.

Deugden in krijgstijd

De moed van Willem de Veroveraar is een belangrijke eigenschap van zijn personage. Zo wordt er in de verzen 34-36 een opsomming gegeven van de gevaren die hij zal moeten doorstaan om koning van Engeland te worden. Hierover wordt gezegd "*nec te deterruit*" (v. 36) "noch deed (het) jou terugschrikken". De opsomming van de gevaren wordt namelijk in de nominativus gegeven. Willems moed bij het zien van gevaren wordt gecontrasteerd met Harold, die meteen bang wordt en moet doen alsof hij niet bang is, "*Quamuis hec timeat, uelle tamen simulat*" (v. 168) "hoewel hij dit vreesde, deed hij alsof hij het toch wilde".

De heldhaftigheid van Willem komt het best tot uiting in de veldslag zelf. Als delen van zijn leger op de vlucht slaan, zorgt Willem ervoor dat ze zich om keren (vv. 445-461). Maar liefst twee paarden, waarop hij rijdt, worden gedood en beide keren wreekt hij hun dood, waarna hij te voet verder vecht (vv. 471-494 en vv. 503-518). Aan het einde van de veldslag verzamelt Willem een aantal dappere strijders en vallen samen Harold aan. Gezamenlijk doden zij Harold en winnen ze zo de veldslag (vv. 531-550). De moed van Willem is een belangrijke reden waarom de Normandiërs de slag winnen.

De deugd van discipline is afwezig in het *Carmen*, maar we zien wel een aantal momenten waaruit zijn strategisch inzicht blijkt. Zo laat Willem fakkels op de schepen bevestigen, zodat ze elkaar 's nachts kunnen zien en veilig naar Engeland kunnen varen (vv.

108-113). Aangekomen in Engeland, versterkt Willem meteen zijn landingsplaats om ervoor te zorgen dat zijn schepen veilig zijn (vv. 141-4). Willem kent ook zijn tegenstander en laat zich niet door hem om de tuin leiden.

*Monachus accelerat reditum. Dux preparat arma;
Heraldi mentem nouerat atque dolum.* (vv. 247-8)

De monnik bespoedigt zijn terugkeer. De hertog maakt de wapenen klaar;
Hij kende de geest en list van Harold.

Willem probeert zijn soldaten goed op te stellen voor de slag en de opstelling wordt uitgebreid beschreven. Harold's leger komt echter te voorschijn, voordat Willem klaar is zijn ridders op te stellen (vv. 336-342). Opmerkelijk genoeg lukt het Harold wel om zijn leger volledig op te stellen (vv. 373-378). Harold gebruikt echter een veel simpelere opstelling, die neerkomt op allemaal op de top van de heuvel staan. Het niet kennen van tactieken door de Engelsen contrasteert eveneens met de vaardigheid die Willem heeft in de kunst van het oorlog voeren.

De dichter onderstreept Willems deugdelijkheid ook door bij het noemen van Willem kort een paar deugden aan te halen. Zo zien we onder andere "*hostibus hostis*" (v. 26) "vijand voor vijanden", "*miles et intrepidus*" (v. 226) "en een onverschrokken soldaat", "*memor ut miles*" (v. 491) "zoals een bedachte soldaat".

Deugden in vreedstijd

Hoewel Menander de krijgsdeugden belangrijker vindt dan de vredesdeugden, zijn deze zeker niet onbelangrijk. Het verhaal begint zelfs met een opsomming van aanspreekvormen, die deugden in zich hebben.

*Iustitie cultor, patrie pax, hostibus hostis,
Tutor et ecclesie, rex benedictus, uale!* (vv. 26-7)

Stichter van gerechtigheid, vrede van het vaderland, vijand voor vijanden,
En beschermer van de Kerk, gezegende koning, vaarwel!

Van de vijf kwaliteiten die hier aan Willem toegedicht worden, zijn er vier deugden die in de vreedstijd gebruikt worden. De eerste drukt rechtvaardigheid uit, de tweede vrede, de derde zijn strijd lust en de vierde en de vijfde aanspreekvormen slaan allebei op zijn vroomheid.

Vroomheid is de deugd die we het meest bij Willem zien. Zo bezoekt hij de kerk van Saint-Valery om te bidden voor een veilige reis naar Engeland.

Ecclesiam sancti deuota mente frequentans (v. 56)
Terwijl u vaak de kerk van de heilige met toegewijde geest bezocht,

Ook als God de winden heeft laten draaien en Willem de oversteek naar Engeland kan maken, bezoekt Willem nog een laatste keer de kerk (vv. 98-99). Willem wordt ook beschreven met woorden die zijn vroomheid onderstrepen zoals "*humilis Dominumque timens*" (v. 379) "nederig en God vrezend".

Rechtvaardigheid komt voornamelijk naar voren in het terecht handelen van Willem. Hij valt Engeland namelijk niet aan zonder reden, maar omdat hij de rechtmatige heerser is. Omdat Willem de rechtmatige heerser is, kan hij overwinnen. In de verzen 231-232 legt Willem zelf dit uit tegen de gezant van Harold.

*Excessi puerum, leuiter nec regna petiui,
Defunctis patribus, debita iure mihi.* (vv. 231-232)

Ik heb de jeugd verlaten, noch heb ik lichtzinnig naar een koningschap gestreefd,
Dat, na de dood van mijn voorouders, mij met recht verschuldigd is.

Willems handelen is dus rechtvaardig, omdat hij recht heeft op de Engelse troon.

De andere deugden komen niet of nauwelijks naar voren. Mildheid en vergevingsgezindheid zijn deugden die Willem zelfs expliciet niet lijkt te hebben. Edith, de moeder van Harold, stuurt na de slag een gezant naar Willem om hem om het lichaam van Harold te vragen. Zij biedt hem hierbij zelfs het gewicht van Willem in goud aan. Edith is weduwe en is in een jaar tijd alle drie haar zonen kwijtgeraakt. Willem wordt echter kwaad en hij laat Harold's lichaam bij de kust begraven (vv. 577-592). In deze passage lijkt Willem eerder een wrede man, dan een deugdzaam mens.

Een andere plaats waar Willem niet deugdelijk handelt, is bij de belegering van Londen. Zowel de Engelsen, als Willem proberen elkaar te bedotten, maar Willem komt als de listigste onderhandelaar naar voren. Willem begint de onderhandelingen door Ansgard, de leider van Londen, heimelijk een bericht te sturen (vv. 687-690). Als de Londenaren Willem een boodschapper gestuurd hebben, lukt het Willem om hem voor zich te winnen. Hierbij wordt het woord "*fefellit*" (v. 727) "hij heeft bedrogen" gebruikt. Door middel van bedrog lukt het Willem de stadsraad te overtuigen om hem als koning te eren (vv. 725-728).

Conclusie inhoud van het *Carmen*

Het merendeel van de epische inhoudelijke kenmerken zien we terug in het *Carmen de Hastingae Proelio*. Het *Carmen* heeft een onderwerp met een grote impact op de wereld. Het onderwerp wordt uitgewerkt in een sterk esthetische stijl. De gebeurtenissen hebben een rationeel uit te leggen oorzaak en vormen een geheel.

De panegyrische delen komen veel minder naar voren. Alleen Willems moed wordt uitgewerkt in het gedicht en de andere deugden worden veel minder duidelijk toegelicht. Aan Willems strategisch inzicht en aan zijn vroomheid wordt enige aandacht besteed. Het recht wordt voornamelijk gebruikt om Willems invasie van Engeland te rechtvaardigen. Aan andere deugden of aan artistieke kwaliteiten wordt helemaal geen aandacht besteed. Het

beeld van Willem wordt zelfs geproblematiseerd door uitdrukkelijk niet clement te zijn met het verzoek van de moeder van Harold en door zijn listigheid bij de inname van Londen.

Hoewel er over het algemeen een positief beeld is van Willem, kan men niet zeggen dat het een panegyrische inhoud heeft, aangezien er eigenlijk maar vrij weinig prijzen plaatsvindt in het *Carmen*. De epische kenmerken worden echter bijna allemaal terug gezien in dit dichtwerk. Bovendien worden epische helden ook gekenmerkt door hun deugden. De held van Vergilius' *Aeneïs*, Aeneas, staat bijvoorbeeld bekend om zijn *pietas*.

Om deze reden zou ik willen pleiten dat Willem de epische held is van het *Carmen de Hastingae Proelio*. Het gedicht vertoont veel van de inhoudelijke en stilistische kenmerken van het epos. Daarentegen is er geen panegyrische uitwerking van Willem in het gedicht te zien. Qua stijl en inhoud is het *Carmen* dus een episch werk.

Hoofdstuk 5: Opvattingen over het *Carmen*

De schrijver over zijn tekst

Nu we gezien hebben dat de tekst van het *Carmen de Hastingae Proelio* meer kenmerken vertoont met epiek dan met panegyriek, is het belangrijk om te kijken naar wat de schrijver zelf zegt over zijn werk. Dit doet de schrijver van het *Carmen* in zijn voorwoord.

Het voorwoord bestaat grotendeels uit twee delen. In het eerste deel (vv. 1-14) draagt de schrijver het gedicht op aan de L. die mogelijk Lanfranc is. Het tweede deel (vv. 15-25) beschrijft de aanleiding om dit gedicht te schrijven. Hiervan is een deel hieronder weergegeven.

Euitare uolens dispendia desidiose
Mentis et ingenii, placeant cum carmina multis,
Carminibus studui Normannica bella reponi.
Elegi potius leuibus cantare Camenis
Ingenium mentis uanis quam subdere curis. (vv. 15-19)
Omdat ik de nadelen van een luie geest
En verstand wil vermijden, aangezien gedichten velen bevallen,
Heb ik geijverd dat Normandische oorlog in gedichten bewaard worden.
Ik heb gekozen om liever in lichte verzen te zingen
Dan het verstand van mijn geest aan ijdele zorgen bloot te stellen.

In dit stuk beantwoordt de schrijver voor zichzelf de vraag waarom hij dit gedicht schrijft. De reden, die de schrijver geeft, is "*euitare dispendia desidiose mentis*" (vv. 15-6) "het vermijden van de nadelen van een luie geest". De schrijver schrijft het gedicht dus als een soort bezigheidstherapie. Luiheid is namelijk een van de zeven grote zonden en die moet dus vermeden worden.

Vervolgens lijkt de dichter ons iets te zeggen over het genre. Hij zegt dat hij ervoor kiest om "*leuibus cantare Camenis*" (v. 18) "in lichte verzen te zingen". Dit betekent niet dat

het om een onzinnig of eenvoudig gedicht gaat. Hoewel *leuis* de betekenis van eenvoudig kan hebben, kan *leuis* ook “voor amusement bedoeld” betekenen. De *Oxford Latin Dictionary* geeft aan dat deze betekenis al in de oudheid gebruikt wordt en aldus de *Medieval Latin Dictionary from British sources* wordt deze betekenis in de middeleeuwen gehandhaafd.⁶⁰ Davis wijst erop dat de verzen 18 en 19 een literaire constructie zijn om aan te geven dat hier gesproken wordt over een seculiere tekst.⁶¹ Het gedicht gaat dus over wereldse zaken en heeft dus geen religieuze inhoud.

De schrijver van het *Carmen* geeft dus aan dat hij schrijft om bezig te zijn en dat zijn tekst seculier is. Hierboven hebben we gezien dat de tekst zelf hieraan lijkt te voldoen. De schrijver presenteert zijn gedicht dus niet als een panegyrische tekst en geeft ook niet aan wat hij verlangt van Willem. Deze zaken worden gewoonlijk wel vermeld in een lofdicht. In het *In Honorem Hludowici* van Ermoldus Nigellus zien we deze zaken bijvoorbeeld allebei terug. Ermoldus Nigellus is een negende-eeuwse dichter die onder andere een lofdicht schreef op keizer Lodewijk de Vrome om terug te mogen keren uit ballingschap naar het hof van diens zoon Pepijn.

Ermoldus geeft zijn opening de vorm van een gebed aan Christus. Hij vraagt Hem om steun en inspiratie en bidt dat zijn werk goed ontvangen wordt en dat Lodewijk hem terug laat komen uit zijn ballingschap. Vervolgens zet hij zijn opening voort door zich te richten tot Lodewijk de Vrome, die en reflecteert op zijn eigen schrijverschap, waarbij hij veel gebruik maakt van de bescheidenheidstopos.

Ermoldus noemt duidelijk zijn reden tot schrijven en gebruikt een paar van de panegyrische kenmerken die Menander Rhetor beschrijft. Dit contrasteert met het *Carmen*, waarin de schrijver dit niet doet. De schrijver van het *Carmen* beschrijft zijn eigen gedicht dus impliciet als een epos en lijkt geen aanwijzing te geven dat het om een panegyrisch werk gaat.

Moderne geleerden over de tekst

Moderne geleerden hebben zich niet uitgebreid bezig gehouden met wat voor soort gedicht het *Carmen de Hastingae Proelio* is. De discussie over het *Carmen* gaat namelijk meestal over wie het wanneer geschreven heeft en met welk doel het gedicht geschreven is. De meeste geleerden geven toch kort hun visie op het soort tekst dat het *Carmen* is.

Frank Barlow geeft in de introductie op zijn teksteditie van het *Carmen* aan dat het werk een epos is.⁶² Het valt hem wel op dat de Willems daden niet volledig prijzenswaardig zijn, maar hij geeft verder niet aan waarom het *Carmen* een epos genoemd kan worden. Barlow meent dat Guy van Amiens het gedicht geschreven heeft om de bijdragen van zijn familie en vrienden aan de Normandische overwinning onder de aandacht te brengen bij

⁶⁰ De meeste woordenboeken over de middeleeuwen geven alleen woorden die nieuw zijn in die periode of die een veranderde betekenis hebben. Dit woordenboek geeft echter een uitgebreider overzicht van woorden en geeft voorbeelden bij de verschillende betekenissen. Om deze reden maak ik gebruik van het woordenboek dat op Britse teksten gebaseerd is.

⁶¹ Davis 1978, 256.

⁶² Barlow 1999, xxiv.

Willem en zo de band tussen Willem de Veroveraar en Eustaas van Boulogne te verbeteren.⁶³ Barlow dateert het gedicht in de periode, nadat Eustaas van Boulogne in 1067 Engeland binnen gevallen was.⁶⁴

Morton en Muntz plaatsen het *Carmen* in hun teksteditie in de traditie van de Karolingische lofdichters, zoals Ermoldus Nigellus. Ze signaleren een aantal tekstuele verwijzingen naar het werk van Ermoldus en menen dat er weinig invloed vanuit de klassieken kan zijn.⁶⁵ Ze menen eveneens dat Guy van Amiens het werk schreef om Willem en Eustaas met elkaar te verzoenen, voordat het conflict tussen deze twee machthebbers verder op zou lopen. Om deze reden menen ze dat het gedicht voor de invasie van Eustaas aan het einde van 1067 geschreven moet zijn. Morton en Muntz menen zelfs dat het *Carmen* geschreven is voor de paasviering in 1067, minder dan een halfjaar na de invasie van Engeland. Doordat Guy in Frankrijk was gebleven, kon hij pas beginnen met schrijven, nadat de eerste veteranen teruggekeerd waren naar Normandië. Morton en Muntz menen om deze reden dat het *Carmen* “haastig geschreven” is en dat een aantal grammaticale *non-sequiturs* zo verklaard kunnen worden.⁶⁶

Davis, die een artikel geschreven heeft om aan te tonen dat het *Carmen* geen elfde-eeuwse tekst met relevante historische informatie kan zijn, meent dat het *Carmen* een “literary exercise” uit de twaalfde eeuw is.⁶⁷ In zijn artikel onderbouwt hij dit door te wijzen op mogelijke verwijzingen naar twaalfde-eeuwse legendes, die in de meeste elfde-eeuwse werken over de slag nog niet voorkomen. Davis suggereert dat de tekst geschreven is ter gelegenheid van het huwelijk van de kleindochter en erfgename van Eustaas II van Boulogne en Stephan van Blois, een kleinzoon van Willem de Veroveraar.⁶⁸

Elisabeth van Houts is het niet eens met Davis en meent echter dat het gedicht geen twaalfde-eeuwse “literary exercise” kan zijn. Om haar mening te verdedigen vergelijkt Van Houts het *Carmen* met andere gedichten over de Slag bij Hastings en concludeert dat het qua invloeden prima in de elfde eeuw past. Vervolgens stelt zij zichzelf de vraag waarom het gedicht aan de abt Lanfranc opgedragen is. Ze beantwoordt dit door te kijken naar Lanfrancs reis naar Rome in 1067 om te helpen met de aanstelling van een nieuwe aartsbisschop van Rouen. Aangezien de relatie tussen Guy, de bisschop van Amiens, en de paus op dat moment moeizaam verliep, zou Guy Lanfranc gevraagd kunnen hebben om een goed woordje voor hem te doen bij paus Alexander II. Het *Carmen* zou dan een geschenk aan Lanfranc zijn. Willems invasie was namelijk door de paus gesteund en Lanfranc was een van Willems belangrijkste adviseurs.⁶⁹

Barlow’s opvatting dat het werk een epos is, lijkt bevestigd te worden door de in dit onderzoek reeds gevonden epische elementen. De epische kant van het gedicht is de

⁶³ Barlow 1999, xlii.

⁶⁴ Barlow 1983, 200 en Barlow 1999, xli.

⁶⁵ Morton & Muntz 1972, lxxvii-lxxix.

⁶⁶ Morton & Muntz 1972, xxviii, lxxvii, lxx.

⁶⁷ Davis 1978, 241.

⁶⁸ Davis 1978, 258.

⁶⁹ Van Houts 1989, 55-6.

belangrijkste en ook de schrijver zelf geeft aan dat het om een gedicht gaat, dat een verhaal vertelt.

Dit sluit echter niet uit dat het een “literary exercise” is, zoals Davis meent. Doordat de schrijver zelf toegeeft dat tijdverdrijf de reden tot schrijven is en aangezien de tekst zelf in de eerste plaats een verhaal is, is dit zelfs een goede mogelijkheid. De typische scène van de jongleur Taillefer lijkt als voornaamste doel te hebben het verhaal spannender te maken.⁷⁰ Er is echter onvoldoende bewijs op basis van de tekst het *Carmen* als een twaalfde-eeuwse verzinsel weg te zetten. Een epos over de Slag bij Hastings zou net zo goed in de elfde eeuw kunnen zijn geschreven.

De standpunten van Morton en Muntz en Barlow dat het *Carmen* geschreven is om Willem de Veroveraar en Eustaas van Boulogne met elkaar te verzoenen, zijn evenmin op basis van de tekst definitief te bewijzen of te weerleggen. Eustaas heeft namelijk de belangrijkste ondersteunende rol en is een van de weinige personages die met naam genoemd worden. Eustaas’ rol is echter beperkt tot het geven van zijn paard aan Willem in vers 522 en het doden van Harold samen met Willem en twee anderen in de verzen 535-550. Bij het achtervolgen van de vluchtende Engelsen speelt Eustaas geen rol in het *Carmen*, terwijl Willem van Poitiers in zijn geschiedwerk Eustaas’ laffe gedrag uitwerkt in zijn beschrijving van de achtervolging. Nergens wijst de schrijver verder op Eustaas’ bijdrage aan de verovering van Engeland en het is onwaarschijnlijk dat men een gedicht van meer dan 800 verzen schrijft om de bijdrage toe te lichten van iemand die in maar 30 verzen een beperkte rol speelt.⁷¹

Met hun opvatting dat het *Carmen* voor de invasie van Engeland door Eustaas van Boulogne in 1067 geschreven is, geven Morton & Muntz dit gedicht de vroegste datering. Ze menen dan ook dat het haastig geschreven is. Met de voorbeelden die ze hiervan opgeven ben ik het echter niet eens. Ze geven bijvoorbeeld aan dat woorden die noodzakelijk zijn voor een grammaticale zin, soms wegvallen, zoals in vers 730.⁷²

A quibus est missus talia dicta refert. (v. 730)

Hij antwoordde zulke woorden aan hen door wie hij gestuurd was.

Morton en Muntz willen dat in dit vers *his* aangevuld wordt. In het Latijn mag een pronominaal antecedent echter weggelaten worden en dit gebeurt dan ook vaker in poëzie. Mogelijke tekens van slordigheid zijn volgens mij dus niet de voorbeelden van Morton en Muntz, maar eerder zaken als de plotselinge wissel in de manier hoe de verteller het verhaal presenteert. Van vers 26 tot 148 wordt Willem de Veroveraar in de tweede persoon

⁷⁰ Zie hoofdstuk 3, typische scènes. De legende van Taillefer wordt volgens Davis pas in de twaalfde-eeuw aan de Slag bij Hastings gelinkt. Barlow geeft aan dat de verhalen al in de elfde eeuw hebben kunnen circuleren en dat het *Carmen* juist een van de eerste teksten is die de legende opschrijft.

⁷¹ De enige andere mogelijke verwijzing naar Eustaas is de opmerking over Dover in vers 604 “*Hinc hostes cicius Anglica regna petunt.*” “Hiervandaan kunnen vijanden tamelijk snel het Engelse rijk aanvallen.” Morton & Muntz menen dat dit een vreemde opmerking zou zijn nadat Eustaas Engeland via Dover had aangevallen. Barlow leest dit echter als een verwijzing naar die invasie.

⁷² Morton & Muntz 1972, lxx.

toegesproken. Vanaf 149 wordt echter verteld wat Harold in de tussentijd aan het doen is en wanneer het verhaal verder gaat over Willem, wordt hij in de derde persoon beschreven. Dit komt over als het werk van een dichter die zijn eigen gedicht niet nog een keer kritisch heeft doorgenomen op zoek naar verschillen in stijl.

Een ander punt dat Morton en Muntz opmerken is dat het *Carmen* een gedicht in de traditie van de Karolingische lofdichters is. Ze wijzen op de overeenkomsten met het *In Honorem Hludowici* van Ermoldus Nigellus.⁷³ Hun bevindingen op dit gebied lijken te kloppen, maar er is een belangrijk verschil tussen het werk van Ermoldus en het *Carmen*. Het *In Honorem* is namelijk een lofdicht en het *Carmen* heeft veel meer weg van een epos, zoals we hierboven gezien hebben. De schrijver van het *Carmen* lijkt wel te schrijven in de stijl van Ermoldus Nigellus. De metrische opbouw van de gedichten is namelijk hetzelfde. Beide gedichten hebben een voorwoord in hexameters geschreven en de rest van het gedicht in disticha. De reden waarom de schrijver van het *Carmen* geen gebruik maakt van dactylische hexameters is dus, dat hij Ermoldus Nigellus' dichtwerk aan het navolgen is.

De visie van Van Houts op het doel waarmee het *Carmen* geschreven is, komt het meest overeen met onze bevindingen over het genre van het *Carmen*. Van Houts meent namelijk dat het geschreven is als geschenk voor Lanfranc, die Guy zou moeten aanprijzen bij de paus. Nu is het onmogelijk te zeggen of het *Carmen* om deze reden geschreven is. Het *Carmen* zou een geschenk kunnen zijn voor iemand, die niet Willem de Veroveraar is. Het geschenk is dan een gedicht over de Slag bij Hastings, een van de belangrijkste gebeurtenissen uit de tweede helft van de elfde eeuw. Het *Carmen* is op de eerste plaats een epos en heeft dus amuseren als hoofddoel. Als geschenk kan het gedicht zelf een amuserende inhoud hebben, maar het feit dat het gegeven wordt, is wat het de overtuigende kracht geeft. Een panegyrische tekst heeft echter ook een overtuigende inhoud. Het *Carmen* zelf probeert niemand te overtuigen. Hoewel het voor de interpretatie van een tekst van belang is te weten in welke context ze geschreven is, is deze grotendeels onbekend.

Conclusie

Het *Carmen de Hastingae Proelio* is een gedicht dat anoniem en zonder titel is overgeleverd. Het werk wordt over het algemeen toegeschreven aan Guy, de bisschop van Amiens in de elfde eeuw, van wie bekend was dat hij een gedicht over de slag bij Hastings had geschreven. Over deze toeschrijving is veel getwist door geleerden en samen met de datering is de identiteit van de schrijver het belangrijkste onderwerp van het debat over het *Carmen*, aangezien met deze zaken samenhangt of het *Carmen* een bruikbare historische bron is. De tekst is echter nauwelijks bekeken als literaire tekst.

In deze scriptie is er wel gekeken naar het *Carmen* als literaire tekst. De panegyrische en epische elementen in de tekst zijn onderzocht. De tekst lijkt namelijk op het

⁷³ Morton & Muntz 1972, lxxvii-lxxviii, geven voorbeelden van een aantal inhoudelijke, tekstuele en stilistische overeenkomsten tussen beide gedichten.

spanningsveld van deze twee genres te liggen. Aan de ene kant is er gekeken naar de vorm van het gedicht en aan de andere kant zijn ook de stilistische en inhoudelijke kenmerken bekeken. Vergelijkingen, typische scènes, formules, *epitheta*, catalogi, metrum, grootsheid van onderwerp, esthetische stijl, rationaliteit in de opbouw en eenheid van handelingen zijn de kenmerken van het epos die in het *Carmen* bekeken zijn. Panegyrische elementen, waarnaar gezocht is, zijn het gebruik van *topoi* in de inleiding, verwijzingen naar afkomst, vergelijkingen met eerdere heersers en een nadruk op deugden.

Het *Carmen de Hastingae Proelio* heeft een epische vorm. Zo zijn er veel vergelijkingen, typische scènes en catalogi en zijn er formules en redevoeringen te vinden. Ook op inhoudelijk en stilistisch gebied wordt de epische aard van het *Carmen* duidelijk. Het taalgebruik is hoogdravend en het *Carmen* heeft een groot, serieus en belangrijk onderwerp. De verovering van een koninkrijk door een Normandische hertog is geen lichte zaak.

Vervolgens hebben we gekeken naar wat de schrijver zelf zegt over zijn gedicht en wat moderne geleerden erover zeggen met betrekking tot genre. De schrijver van het *Carmen* leidt zijn werk in door aan te geven dat hij het gedicht als tijdsbesteding schrijft. Daarnaast geeft hij aan dat het *Carmen* een seculier werk is. De schrijver zelf lijkt dus ook aan te geven dat zijn gedicht meer een epos dan een panegyrisch werk is.

Moderne geleerden hebben weinig aandacht besteed aan de literaire betekenis van het *Carmen*. Barlow meent dat het een epos is en is daarmee de enige die het *Carmen* duidelijk in een bepaald genre plaats. Morton en Muntz wijzen op de middeleeuwse traditie van het lofdicht waaruit het *Carmen* voort lijkt te komen. Uit verwijzingen wordt het duidelijk dat de schrijver van het *Carmen* beter bekend is met deze werken dan met zijn klassieke voorgangers. Zaken als het metrum zijn van Karolingische voorgangers als Ermoldus Nigellus overgenomen. Er is echter een groot verschil tussen het *Carmen* en deze Karolingische lofdichten. Het *Carmen* is namelijk niet een lofdicht, maar een epos.

Het *Carmen de Hastingae Proelio* is dus een episch gedicht over de Slag bij Hastings, dat voortkomt uit de middeleeuwse lofdichttraditie. Qua vorm, stijl en inhoud komt het episch over. Dit wordt onderstreept door de schrijver zelf. De schrijver maakt gebruik van zijn middeleeuwse panegyrische voorgangers, maar verlegt in zijn eigen werk de focus van het prijzen van een persoon naar het vertellen van een verhaal. Dit maakt het *Carmen* een interessant voorbeeld van versmelting in genres.

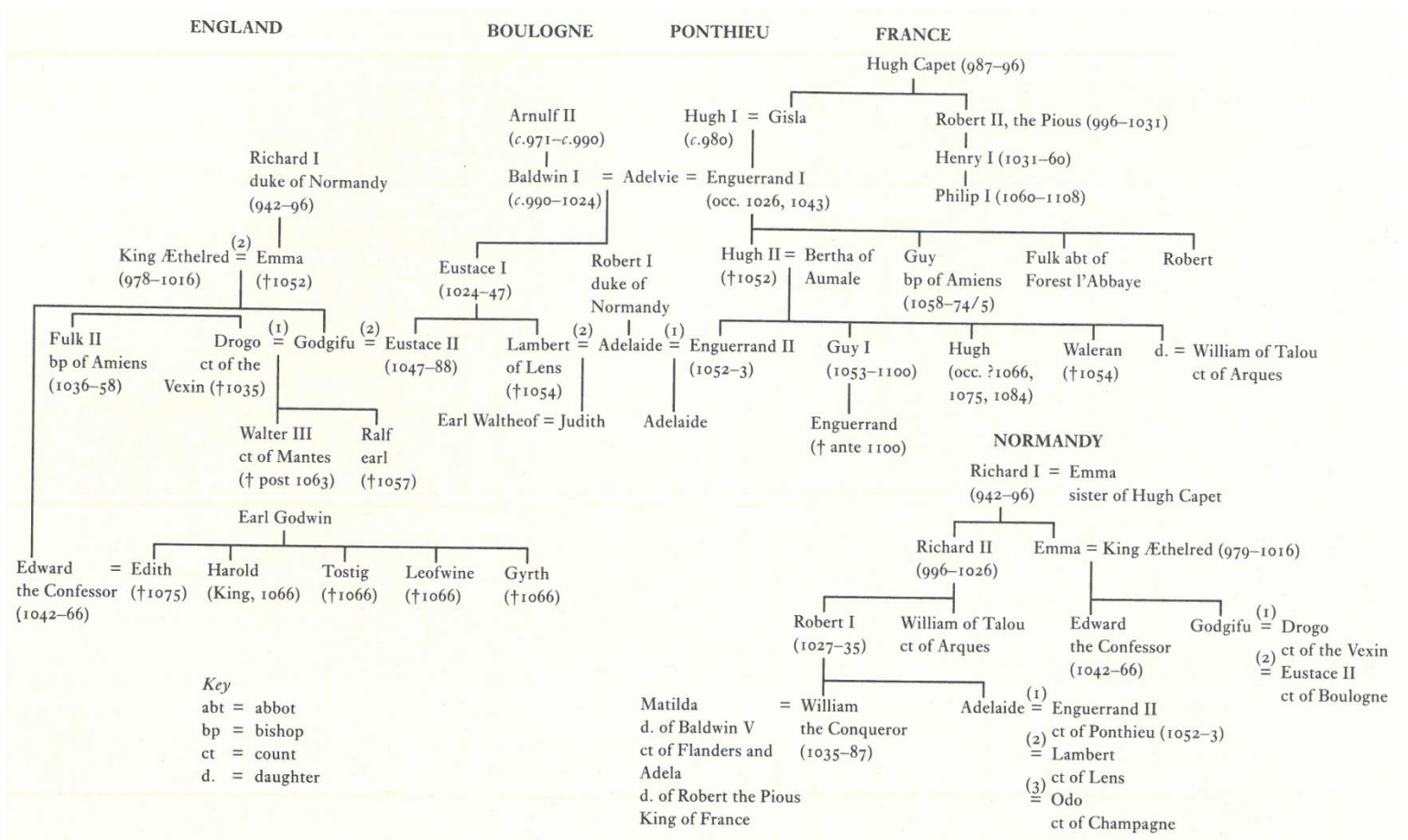
Bibliografie

- Barlow, F. 1983, *The Norman Conquest and Beyond*, Londen.
- Barlow, F. 1999, *The Carmen de Hastingae Proelio of Guy Bishop of Amiens*, Oxford.
- Daniell, C. 2003, *From Norman Conquest to Magna Carta*, Londen.
- Davis, R.H.C. 1978, The Carmen de Hastingae Proelio, *The English Historical Review* 367, 241-261.
- Davis, R.H.C. & Chibnall, M. 1998, *The Gesta Guillelmi of William of Poitiers*, Oxford.
- Dirgel, J. 2000, 'Panegyrik, Römisch', in: Cancik, H. & Schneider, H. (eds.), *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike, Band 9*, Stuttgart, 242-244.
- Engels, L.J. 1967, *Dichters over Willem de Veroveraar*, Groningen.
- Georgi, A. 1969, *Das lateinische und deutsche Preisgedicht des Mittelalters*, Berlijn.
- Jackson, W.T.H. 1960, *The Literature of the Middle Ages*, New York.
- Latacz, J. 1998, 'Epos, klassische Antike, Definitionsprobleme , Gattungsmerkmale', in: Cancik, H. & Schneider, H. (eds.), *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike, Band 4*, Stuttgart, 11-13.
- Morton, C. & Muntz, H. 1972, *The Carmen de Hastingae Proelio of Guy Bishop of Amiens*, Oxford.
- van Houts, E.M.C. 1989, Latin poetry and the Anglo-Norman court 1066-1135: The Carmen de Hastingae Proelio, *Journal of Medieval History* 15, 39-62.

De gebruikte tekst is op basis van de kritische uitgave van Frank Barlow uit 1999: Barlow, F. 1999, *The Carmen de Hastingae Proelio of Guy Bishop of Amiens*, Oxford.

De afbeeldingen op het titelblad zijn scènes van de Bayeux Tapestry, een tapijt dat het verhaal van de Slag bij Hastings vertelt. De afbeeldingen komen van www.bayeuxtapestry.org.uk.

Bijlage 1: Stamboom van Willem van Normandië

Deze stamboom geeft de familierelaties tussen de adellijke families van Engeland, Boulogne, Ponthieu en Normandië gesimplificeerd weer. Bron: Barlow 1999, xliv.